

پدیدارشناسی تجربه زیارت؛ مطالعه‌ای در حرم امام رضا(ع)

محمد رضا پویافر*

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۶/۲۳ تاریخ بازنگری: ۹۸/۰۳/۰۸ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۳/۰۸

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی تجربه زیارت زائران امام رضا (ع) از طریق یک مطالعه پدیدارشناختی انجام شده است. بر این اساس، از روش مصاحبه و همچنین مشاهده مشارکتی استفاده شده است. برای نمونه‌گیری کیفی از استراتژی نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است. ۲۸ مصاحبه با مشارکت‌کنندگان انجام شد که در این میان یک توازن نسبی بر حسب جنس و بین زائران و مجاوران برقرار شده است. برای چارچوب مفهومی مطالعه از نظریه ویلیام جیمز در تعریف تجربه دینی و تلفیقی از نظریه‌ها و مدل‌های بومی سنجش دین‌داری در تعریف مفهوم اصلی تجربه زیارت بر اساس شامل سه بعد اندیشه‌ها (ذهنیات)، کنش‌ها (اعمال) و احساسات و عواطف استفاده شده است. یافته‌های پژوهش نشان‌دهنده تنوعی از تجربه‌های دینی در هر سه بعد از ابعاد تجربه دینی بوده است. درعین‌حال، بین تجربه‌های دینی زائران و مجاوران در شاخص‌هایی همچون باور به اشیاء مقدس و الگوی گذران وقت در حرم تفاوت وجود داشته است؛ اما در سایر عناصر و مؤلفه‌های تجربه زیارتی، تنوع‌های موجود بین هر یک از دو گروه زائران و مجاوران مشابه با هم بوده است.

کلیدواژه‌ها: زیارت، پدیدارشناسی، تجربه دینی، ذهنیات، کنش‌ها، احساسات و عواطف.

طرح مسأله

دین‌داری و الگوهای دین‌ورزی همواره در میان مطالعات جامعه‌شناسی اهمیت جدی داشته است. در این میان، بخش‌هایی از مؤلفه‌های دین‌ورزی هم‌زمان به‌عنوان موضوع ویژه موردتوجه سایر رشته‌ها بوده است. زیارت، یکی از این همین موضوعات است که از یک‌سو موردتوجه جامعه‌شناسان دین و از سوی دیگر موردتوجه پژوهشگران حوزه گردشگری و همچنین برنامه‌ریزی شهری است. این اهمیت فزاینده از آن‌روست که مقاصد زیارتی و ازجمله مقاصد دینی زیارت طی سال‌های اخیر هرچه بیشتر موردتوجه مردم جوامع مختلف قرار گرفته‌اند. به‌بیان‌دیگر، در زمانه‌ی گسترش نشانه‌های عرفی شدن، زائران و زیارت‌ها هم افزایش چشمگیری داشته‌اند. این تعارض ظاهری در واقعیت اجتماعی مربوط به دین خود‌انگیزی برای پژوهش‌های اجتماعی متنوع در این زمینه بوده است؛ اما به‌طور ساده می‌توان گفت که بحران هویت و معنا در دوره مدرن، انسان عصر مدرنیته را بیش‌ازپیش به جستجوی معنا واداشته است؛ اما این جستجو معنا، هرچند او را به بازدید و زیارت از مقاصد زیارتی دینی نیز سوق داده، اما لزوماً به معنای گرایش بیشتر او به ابعاد مختلف دین‌داری نیست. در واقع گسترش گرایش به زیارت، هرچند نشان‌دهنده گسترش معنویت‌گرایی است، اما لزوماً به معنای افزایش سطح دین‌داری در ابعاد مختلف آن، به‌ویژه ابعاد عملی آن نیست. این رشد و افزایش در میل به زیارت به تبع میل به سفر در جوامع مختلف نیز تقویت شده است؛ بنابراین در جوامع دینی هم به نوبه خود میل به زیارت افزایش یافته، هرچند لزوماً منجر به افزایش تقید به شاخص‌های عملی دین‌داری منجر نشده است. در جامعه ایران، کاهش محسوس در شاخص‌های عملی دین‌داری همراه با افزایش دو شاخص شرکت در مجالس روضه‌خوانی و دیگری، زیارت کردن اماکن مقدسه بوده است. بر این اساس، مقایسه پیمایش‌های ملی انجام شده نشان می‌دهد همان‌طور که میزان شرکت در مراسم روضه از ۵۶/۷ درصد (سال ۱۳۷۴)، به ۷۴/۵ درصد (سال ۱۳۸۱) و پس‌از آن ۷۵/۵ درصد (سال ۱۳۸۸) رسیده، زیارت اماکن مقدس نیز از ۷۰/۰ درصد (سال ۱۳۷۴)، به ۷۶/۷ درصد (سال ۱۳۸۱) و ۷۸/۳ درصد (سال ۱۳۸۸) رسیده است. این در حالی است که شاخص تقید به نمازخواندن در همین بازه زمانی مشابه از ۹۱/۵ درصد به ۸۳/۳ درصد و تقید به روزه گرفتن از ۹۴ درصد به ۸۱ درصد کاهش یافته است (Taliban, & Rafiee, Bahabadi, 2010: 110). این تغییرات در الگوی دین‌ورزی تاکنون نیز استمرار داشته است (Taliban, 2015).

با توجه به افزایش اهمیت زیارت در جوامع و نقش مهمی که در جوامع دینی دارد، پرداختن به این موضوع از جوانب گوناگون نیز اهمیت بیشتری یافته است. یکی از این جوانب، شناسایی ابعاد، مؤلفه‌ها و شاخص‌های تجربه زیارتی نزد زائران است. دستیابی به چنین هدفی، به خوبی می‌تواند برای ساخت مقیاس سنجش برای پیمایش‌های حوزه زیارت با هدف رسیدن به نتایج قابل تعمیم در مورد میزان بروز شاخص‌های مختلف در تجربه زیارت در میان زائران، به کار آید؛ اما تحقق این هدف اولاً در پرتو ساخت همدلانه از تجربه دینی زیارت و دوم، توجه هم‌زمان به دو مفهوم متمایز، اما نزدیک به هم کنش زیارتی و تجربه دینی زیارت است. کنش زیارتی می‌تواند شامل اعمال و آدابی باشد که حین حضور زائر در مکان زیارتی انجام می‌دهد؛ اما تجربه دینی که از مصادیق مختلفی از حالات مؤمن، از جمله زیارت قابل تحقق است، یک حالت انفعالی، غیرقابل توصیف و درونی از احساس خاص فرد دین‌دار در خلال مشارکت در عبادت یا منسک یا مکاشفه معنوی تجربه می‌کند. چنین حالی به تنهایی خالی از کنش و درعین حال وابسته به کنش است؛ بنابراین باید گفت که کنش زیارتی و تجربه دینی زیارت، دو بعد از یک مفهوم بزرگ‌تر به نام «تجربه زیارت» هستند. درحالی که هیچ‌یک از این دو مفهوم قابل تقلیل به دیگری نیستند، هر دوی این مفاهیم نیز به هیچ‌وجه نمی‌توانند برابر با کل مفهوم «تجربه زیارت» فرض شوند.

سومین نکته در این جا توجه به تمایز بین سفر زیارتی و زیارت است. الگوی سفر زیارتی به نوبه خود، مفهومی متمایز و در بردارنده کنش زیارتی زائر، باورمندی‌ها و نگرش او به زیارت و همچنین تجربه دینی او در خلال کنش زیارت می‌شود. درعین حال، سفر زیارتی اعم از مفهوم تجربه زیارت است. چرا که در خلال سفر زیارتی، فرد زائر علاوه بر زیارت، تجارب دیگری از جمله تفریح و گردش و استفاده از امکانات دیگر شهر زیارتی، با اهدافی غیر از زیارت هم خواهد داشت؛ بنابراین گونه شناسی سفر زیارتی (Nodehi, Yousefi, 2015) با گونه شناسی کنش زیارتی (Mokrizadeh, 2011) تفاوت دارد و می‌توان اولی را اعم از دومی دانست؛ اما تمایز مهم‌تر به تمایز بین کنش زیارتی و تجربه دینی زیارت مربوط می‌شود.

برای ایرانیان مسلمان، مهم‌ترین مکان مقدس زیارتی حرم امام رضا (ع) است. عمیق‌ترین ویژگی‌های و نمودهای تجربه زیارتی ایرانیان مسلمان را می‌توان در حرم امام رضا (ع) مشاهده کرد؛ بنابراین شناسایی ابعاد و وجوه مختلف تجربه دینی زیارت بین ایرانیان مسلمان در حرم امام رضا (ع) با حداکثر تنوع در جلوه‌ها و نمودهای تجربی آن حاصل خواهد شد. این کار مقدمه‌ای برای شناخت گونه‌های مختلف زائران خواهد بود، چرا

که از طریق چنین مطالعه‌ای ابعاد و ویژگی‌های تجربه دینی زیارت نزد زائران کشف می‌شود تا بر اساس آن بتوان مدلی برای گونه‌شناسی زائران به دست آورد. بر اساس آنچه گفته شد و به طور ساده اهمیت جایگاه و تأثیر حرم امام رضا (ع) بر زندگی دینی و باورهای ایرانیان مسلمان به‌ویژه شیعیان، در این مطالعه تجربه زیارت از طریق یک پژوهش پدیدارشناسانه بررسی شده است؛ بنابراین پرسش اصلی این است که ابعاد و مؤلفه‌های اصلی تجربه دینی زیارت نزد زائران امام رضا (ع) چیست؟ پاسخ به این پرسش می‌تواند مبنای ارائه مدلی برای سنجش شاخص‌های تجربه زیارت در پژوهش‌های تجربی دیگر به‌ویژه مطالعات پیمایشی قرار گیرد.

پیشینه تحقیق

مکری زاده (2011) به بررسی تجربی زیارت امام رضا (ع) پرداخته است. در این پژوهش به بررسی پدیدارشناختی تجربه دینی زیارت با بررسی و مصاحبه با ۶ زن زائر شیعه در مشهد پرداخته شده است. در پژوهش وی، تجربه زیارتی با الگوبرداری از مدل برساخت اجتماعی واقعیت از برگر و لاکمن، در دو سطح عینی و ذهنی، پدیدارشناسی تجربه دینی زیارت، عملاً به‌صورت مطالعه کیفی مناسک زیارت با بررسی هم‌زمان کنش مناسکی و اعتقادات زائران، تقلیل یافته است.

از تجارب زیارتی شش زائر در مشهد که به روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده‌اند، نشان داده که اولاً مناسک زیارت، عقیده به تقدس، عقیده به شفاعت، دلدادگی، خضوع، توسل جویی، مناجات و آرامش از موضوعات مرکزی معنای زیارت است که برحسب اشتراک معنا به سه مقوله کلی‌تر شامل آداب‌مندی زیارت، عقیده به خارق‌العادگی زیارت شونده و جذبه تقسیم‌شده‌اند. ثانیاً هر سه مقوله معنایی مذکور در همه تجارب زیارتی مشارکت‌کنندگان وجود دارد و این اشتراک نشان‌دهنده پدیدار اجتماعی زیارت است. در مقابل، وجه تفریدی زیارت عمدتاً مربوط به میزان رعایت آداب زیارت، ادراک خارق‌العادگی زیارت شونده و میزان جذبه و پیوستگی به اوست.

مطالعه نودهی و همکاران (2015) با مرور بر تکرر موجود در صورت‌بندی‌های دین‌داری و سفرهای زیارتی و با فرض اینکه زیارت و آداب آن بخشی از دین‌داری افراد است، از طریق تنقیح و تشریح تیپ‌های مختلف زائران امام رضا (ع) به این پرسش پاسخ می‌دهد: کدام صورت‌بندی (تلفیقی)، بیشترین انطباق و تناسب را با زائران مرقد امام رضا

(ع) داراست. نتایج نشان می‌دهد که مشارکت‌کنندگان را می‌توان در چهار سنخ کلی خوش‌گذران، در حال گذار، مناسک‌گرا و وجودی جای داد.

زردموی (2015) بر این باور است که: معنای عمیق و نهفته زیارت همانا پذیرفتن «مقام الوهی» و فوق بشری امام می‌باشد. در پس تمام حرف‌ها و مناسکی که برای زیارت وجود دارد، زائر می‌داند که امام شخص متمایز و دارای قدرت غیرمعمولی است؛ که اگر این نکته موردپذیرش نباشد، انتظار بروز فعل زیارت غیرمعقول است و دقیقاً به همین خاطر است که زائران دنبال جلب توجه امام هستند. با ارزش‌ترین و مهم‌ترین مسئله برای زائر آن است که دریابد امام به او توجه کرده است یا نه. اینکه بخشی از زائران منتظر طلبیده شدن هستند، دقیقاً به همین علت است. از نظر آنان رفتن به زیارت پیش از آنکه طلبیده بشوند، بی‌معنا و پوچ است. مواردی نظیر خضوع و فروتنی، عاشقی و دلدادگی، بر مدار مقام الوهی امام می‌چرخند و به عبارتی موارد ثانوی و تبعی زیارت محسوب می‌شوند.

طالبی و همکاران (2015) در مطالعه خود به بررسی پدیده «زیارت امام» و فهم زائران ایرانی پرداخته‌اند. در بررسی زیارت، چهار بعد قابل شناسایی شده است؛ آداب و مناسک که مربوط به نحوه انجام زیارت است (وجه عملی)، اعتقاداتی که در پس این اعمال نهفته‌اند (وجه اعتقادی)، شرایط جامعه و درک فرد (زائر) از این کنش. هدف این مطالعه بررسی و فهم کنش زیارت از منظر کنشگر، تفهم کنشگران بوده و محققان با استفاده از روش تحقیق کیفی و شیوه نظریه‌مبنایی، به معنا کاوی این کنش پرداخته‌اند. داده‌های تحقیق از طریق مصاحبه عمیق به دست آمده ولی از روش مشاهده نیز به‌عنوان تکنیک کمکی استفاده شده است. الگوی پارادایمی زیارت با توجه به پدیده محوری حضور در حرم امام رضا (ع) و برقراری نوعی ارتباط، زمینه، شرایط میانجی، شرایط علی، استراتژی‌های کنش زیارت و پی‌آمدهای آن بررسی شده است.

در مطالعه‌ی اجتهاد نژاد کاشانی و قوامی (2012) با عنوان «دوگانه زائر - سیاح در تجربه زیسته سه نسل» بیان شده است که: گرایش به زیارت در مقایسه با سیاحت، به‌طورکلی، در نسل‌های اول و دوم بیش از نسل سوم مشاهده شد؛ و تفاوت چندان از این حیث در میان نسل اول و دوم وجود ندارد؛ اما گرایش نسل سوم در این خصوص به طرز محسوسی با گرایش‌های دو نسل پیش از خود متفاوت است و به نظر می‌رسد که آن‌ها تمایل بیشتری به سیاحت دارند تا زیارت.

در پژوهشی دیگری شریعتی و کاشی (2015) به مطالعه مناسک و جهان‌معنایی زائران مزار سهراب سپهری پرداخته‌اند. زائران جوان مزار سهراب، تلاش می‌کنند تا

گونه‌های جدیدی از دین‌داری را خلق و تجربه کنند؛ الگوهای متنوعی که هرکدام در عین فاصله داشتن از دین و مناسک سنتی، عناصری از آن را وام می‌گیرند و آن‌ها را به نحو جدیدی نمایش می‌دهد. در ایران این پدیده را می‌توان به‌عنوان نوعی تلاش برای ابداع شکلی گشوده و منعطف از دین تفسیر کرد. تجربه اشکالی از معنویت و دین‌داری که کثرت‌گرایی، کمرنگ بودن وجوه سیاسی و سیال و منعطف بودن از ویژگی‌های اصلی آن است و درعین حال قادر به تولید تجربه‌های گرم و شورانگیز معنوی در قالب ایجاد تحول در مناسک دین عامه است.

در میان پژوهش‌های خارجی، تعدد تحقیقات در بستر جهان غربی - مسیحی بیشتر است. در پژوهشی با موضوع انگیزه‌های توریست‌های روس و آلمانی در بازدید از کلیسای سنت نیکلاس نشان داده شده که مهم‌ترین انگیزه برای بازدید، برای هر دو گروه تاریخ این کلیسا می‌باشد (Bideci & Albayrak, 2016). درعین حال، برخی از پژوهش‌ها نیز بر زیارت‌های سکولار متمرکز بوده‌اند.

همچنین مطالعه دیگری در خصوص انگیزه‌های زیارت سکولار از میدان‌های جنگ گالی پولی ترکیه در بین مسافرانی از زلاند نو و استرالیا انجام شده است. بر اساس یافته‌های پژوهش پنج دسته انگیزه در بین زائران این زیارت سکولار وجود داشته است که عبارت‌اند از: انگیزه‌های معنوی، ملی‌گرایانه، زیارت خانوادگی و انگیزه‌های دوستانه و سیاحانه (Hyde & Harman, 2011).

درعین حال، اندریوتیس^۱ (2009) در مطالعه‌ای کوشیده تا موضوع تجربه اماکن مقدس را به‌وسیله یافته‌های به‌دست‌آمده از تجربه‌های منحصربه‌فرد زائران مرد کوه «آتوس» واقع در یونان - که به کوه مقدس نیز معروف است - بررسی کند. این مطالعه با رهیافت پدیدارشناسانه و با استفاده از گفتگو با زائران، مشاهده مشارکتی و مطالعه دل‌نوشته‌های زائران انجام شده است. در نهایت محقق به ۵ عنصر اصلی در تجربه بازدید از این مکان مقدس رسیده: ۱- بعد معنویت مکان ۲- بعد فرهنگی: معماری‌ها، هنرها، میراث برجای‌مانده، مراسم سنتی و... ۳- سکولار بودگی (عرفی شدن): شیوه جمعی زندگی، نمود مادی مذهب ارتدوکس ۴- محیط طبیعی: عنصری اساسی که پیوندی عجیب با معنوی دارد ۵- عنصر آموزشی: یادگیری بیرون از کلاس، رشد و توسعه فردی و...

1. Andriotis

مطالعه تجربه اماکن مقدس ارتدکسی در ادبیات پژوهش در غرب نیز بسیار کم می‌باشد. به‌علاوه این مطالعات همانند اغلب مطالعات توریسم مذهبی و زیارتی (Nolan & Nolan, 1992; Eade & Sallnow, 2000) در حرم‌های مقدس شلوغ اجرا شده بودند که در این نوع اماکن مقدس کالا بودگی را تجربه می‌نمایند. با وجود ادبیات گسترده درباره بازدید از اماکن مقدس، ابعاد و وجوه اصلی که توصیف گر ماهیت تجربه اماکن مقدس باشند، هنوز به‌طور واضح و شفاف شناسایی نشده است.

در مجموع باید گفت، پژوهش‌های مختلف مربوط به زیارت و تجربه دینی در دوره معاصر بیشتر متمرکز بر تنوعی از تجربه‌های مبهم، رازآلود و ناشناخته است تا بلکه هر یک بتوانند توصیفی همدلانه از تجربه زائران را به دست دهند. این، به‌ویژه با توجه به تنوع روزافزون گرایش به زیارت‌های مختلف در مکان‌های گوناگون گاه غیرمذهبی (از جمله محل ساختمان‌های تخریب شده در حملات تروریستی یازده سپتامبر) شامل مکان‌های مختلف، گروه‌های متنوع مردم و با گرایش‌های دینی و غیردینی متنوع می‌شود؛ اما در میان پژوهش‌های داخلی، تمرکز بیشتر پژوهشگران، بر روی مطالعه تجربی زیارت در مکان‌های زیارتی مسلمانان به‌ویژه شیعیان بوده است. در این میان، معدودی از پژوهش‌ها نیز به گرایش‌های در حال رشد به زیارت‌های متنوع دیگری همچون آرامگاه شعرا و نویسندگان اشاره دارند (Shariati Mazinani, & Gholamreza Kashi, 2015). در عین حال هیچ‌یک از این تلاش‌ها دربرگیرنده نگاه به‌تمامی وجوه زیارت نیست. برخی از آن‌ها تنها بر وجه کنش زیارت و برخی دیگر تنها بر وجه انگیزش و برخی دیگر بر وجوه عاطفی و تجربه دینی خاص حاصل از زیارت تمرکز داشته، یا بین مفهوم زیارت و سفر زیارتی خلط کرده‌اند.

مبانی نظری

مفهوم زیارت

زیارت در انگلیسی معادل واژه Pilgrimage و به معنی سفری است که زائر به آن می‌پردازد. اصطلاح انگلیسی، مشتق از واژه peregrine (بیگانه) است و در جریان بسط معنی، به کسی اطلاق می‌شود که به کشورهای دیگر سفر می‌کند.

«زیارت» از نظر لغوی، به معنای «آمدن، یا رفتن به جایی به قصد ملاقات و دیدار کسی یا جایی» است. در ریشه این واژه، مفهوم «میل و گرایش» نهفته است (Dehkhoda, 2006, V.2: 1599).

در زبان عربی، واژه «زیارت» دلالت بر عدول می‌کند. از این رو، زائر را «زائر» می‌گویند، چون هنگامی که زیارت می‌کند در حقیقت از غیر روگردان می‌شود. در اصطلاح زیارت، قصد نمودن مزور، همراه با اکرام و تعظیم قلبی و انس روحی با مزور است. زیارت، رفتن به سوی یک انسان یا مکان، به قصد تعبد، انس گرفتن یا کمال است. در فرهنگ اسلامی، معنی واژه زیارت به اعتبار زیارت شونده، مزور، فرق می‌کند. به این معنی که گاهی در مورد اشخاص به کار می‌رود. مثلاً در کتاب الکافی بابی تحت عنوان «باب زیارت الأخوان» وجود دارد (Foolad & Norouzi, 2015: 10).

همچنین از نظر لغت‌شناسی زیارت، واژه عربی و مصدر ثلاثی مجرد از فعل «زار» و «یزور» و به معنای «برای همدمی و مؤانست یا حاجتی به خانه یا دیدار کسی رفتن» است و در فرهنگ و آیین مسلمانان و به‌ویژه شیعیان به رفتن اماکن و مشاهد متبرک و بقعه‌ها و نیز خواندن ذکرها و دعاهایی که به‌عنوان تشریف باطنی برای پیامبران، امامان، امامزادگان و اولیا خوانند، زیارت گویند.

بنابراین در نظر فرد مسلمان، زیارت به معنای برقرار کردن ارتباط قلبی است با حجت خدا و به‌منزله قراردادن خویش در حوزه روحانیت و فیض بخشی امام و پیامبر می‌باشد؛ و به همین جهت است که زیارت در نزد شیعه به‌عنوان یک فرهنگ قدسی و روحانی متجلی می‌گردد.

زائر را از آن جهت زائر می‌گویند که وقتی به زیارت مزور و مراد خود می‌رود، به‌قصد زیارت مزور خود، از کار، شغل، دنیا و خانواده خود عدول کرده و به‌قصد دیدار و مزور خود به‌سوی او می‌شتابد این همان است که در زیارت‌نامه پیشوایان شیعه آمده «قصدت حرمک و اتیت مشهدک». به لحاظ مذهبی و اجتماعی، زیارت مراسمی دیرینه و متداول بین اقوام و مذاهب و ادیان گوناگون است، اما از نظر محتوایی و روش، گونه‌های متفاوتی دارد و هر دین و مذهبی بر اساس مبنای اعتقادی و بزرگان و رهبران مذهبی و احساسات و عواطف انسانی خود، به مراسم زیارت توجه دارد.

با جمع‌بندی از مبانی مفهوم زیارت، می‌توان گفت که این واژه می‌تواند چند مصداق متمایز داشته باشد:

۱. حرم‌ها، بارگاه‌ها و مقبره‌های اولیای دین:

- دارای ترکیبی از ویژگی‌های بندهای ۲ و ۳ و ۴: حرم ائمه شیعه و امامزادگان.

۲. مدفن اهل قبور (مردگان):

- مقبره شهدا
- عموم مومنان مدفون یا اقوام و آشنایان
- شخصیت‌های مشهور غیردینی^۱

۳. مکان‌های مقدس:

- دارای روایت/ داستان مرتبط با امر مقدس: سانتیاگو دی کامپوستله (اسپانیا)، فاطیما (پرتغال)^۲
- مساجد، کلیساها و سایر عبادتگاه‌های دینی: مسجدالحرام (مکه/ عربستان)، مسجدالنبی (مدینه/ عربستان)، مسجد جمکران (قم/ ایران)^۳.

۴. هر فرد مقدس یا محترم یا در موقعیت ویژه اجتماعی:

- روحانیان و رهبران دینی
- راهبران سیاسی

مفهوم تجربه دینی

مفهوم‌پردازی از تجربه دینی در آشناترین پیشینه‌اش به ایده‌های دینی شلایرماخر از یک سو و ویلیام جیمز از سوی دیگر وابسته است (Shojaeizand, 2009). ویلیام جیمز، معتقد است که منشأ و لبّ تجربه شخصی دینی در مراتب عرفانی آگاهی قرار دارد^۴. به این معنا، ویلیام جیمز تجربه دینی را به آگاهی و شناخت دینی مرتبط می‌داند. ویلیام جیمز معتقد است پیش از هر چیز می‌توان پرسید که عبارت «مراتب عرفانی آگاهی» به چه معناست؟ او چهار نشانه را ذکر می‌کند که هرگاه تجربه‌ای واجد این چهار نشانه باشد، می‌توان آن تجربه را عرفانی خواند:

۱- شخصیت‌های مرده صرفنظر از قضاوت در مورد مؤمن بودن یا نبودن آنها، از آن جهت که مورد زیارت افراد مؤمن یا در جستجوی معنویت قرار می‌گیرند، می‌توانند مصداقی از زیارت واقع شوند. در این مورد ن.ک. شریعتی و غلامرضا کاشی، 2015

۲- در مورد مصادیق مکان‌های زیارتی یادشده به عنوان مکان‌های دارای روایت مقدس ن. ک به پویافر، 2018، فصل سوم: آیین‌های پیاده روی زیارتی در ادیان دیگر.

۳- البته مسجد جمکران، می‌تواند مصداقی از مکان دارای روایت مرتبط با مقدس نیز باشد.

۱- **وصف ناپذیری**^۱: سهل‌الوصول‌ترین نشانه‌ای که به‌موجب آن، حالتی نفسانی را در رده احوال عرفانی قرار می‌دهد، سلبی است. کسی که این حال به او دست می‌دهد، فوراً می‌گوید، تعبیرناپذیر است و نمی‌توان در قالب الفاظ، گزارشی رسا از محتویات آن ارائه کرد. نتیجه‌ای که کیفیت این حالت باید مستقیماً به تجربه درآید؛ نمی‌توان آن را به دیگران ابلاغ کرد یا انتقال داد. به لحاظ این ویژگی، احوال عرفانی بیشتر شبیه حالت‌های احساسی‌اند تا حالت‌های عقلی.

۲- **معرفت بخش بودن**^۲: احوال عرفان با اینکه به حالات احساسی بسیار شبیه‌اند، به نظر آن‌هایی که این احوال را تجربه می‌کنند، حالت‌های شناختی نیز هستند. احوال عرفانی مراتبی از بصیرت به اعماقی از حقیقت‌اند که عقل استدلالی به کنه این اعماق نمی‌تواند راه ببرد. احوال عرفانی، اگرچه تماماً ناگفته می‌مانند، نوعی اشراق، انکشاف و سرشار از معنا و نفوذند و علی‌القاعده حس غریبی از حجیت را تا مدتی به دنبال دارند.

هر حالت نفسانی که دارای این دو ویژگی بالا باشد، عرفانی نامیده می‌شود. دو صفت بعدی با قطعیت کمتری نشانه تجربه عرفانی است؛ اما معمولاً در این تجربه‌ها یافت می‌شود:

۳- **زودگذر بودن**^۳: احوال عرفانی مدت زیادی دوام نمی‌آورند. به‌استثنای موارد نادر، به نظر می‌رسد که نیم ساعت یا حداکثر یکی دو ساعت، مرزی است که پس‌از آن، احوال عرفانی در پرتو روزمرگی محو می‌شوند. اغلب پس از محو شدن، کیفیت آن‌ها ممکن است - البته به‌طور ناقص - در خاطر زنده شود؛ اما این کیفیت وقتی که احوال عرفانی بازمی‌گردند، بارز و مشخص است و از بازگشتی به بازگشت دیگر، مستعد بسط مدام در جهت آن چیزی است که به‌صورت غنا و نفوذ باطنی احساس می‌شود.

۴- **انفعالی بودن**^۴: اگرچه می‌توان با تمهیداتی ارادی، مانند تمرکز، اجرای تمرینات خاص بدنی یا به روش‌های دیگری که در کتاب‌های سلوک تجویز می‌شود، وقوع احوال عرفانی را تسهیل کرد، همین‌که نوع خاصی آگاهی شروع می‌شود، عارف احساس می‌کند که گویی خودش به حال تعلیق درمی‌آید و گاهی واقعاً به تسخیر و تصرف قدرتی برتر درآمده‌است (James, 2014: 14-15).

برخی نویسندگان پنجمین ویژگی را نیز افزوده‌اند:

1. ineffability
2. noetic quality
3. transiency
4. passivity

۵- نوعی آزمایش شخصی است: انسان به‌طور انفرادی حالات تجربی را درون خود می‌آزماید؛ بنابراین، تجربه امری خصوصی و شخصی است و در این صورت متن تجربه را نمی‌توان به دیگران منتقل کرد. هرگز نمی‌توان یک تجربه را بسته‌بندی کرد و آن را روانه دیگران ساخت (Azerbaijani, Shirazi, Lavasani, Habibi, 2016: 68).

علاوه بر نظر جیمز و شلایرماخر در برشمردن ویژگی‌های تجربه دینی، والتر استیس (۱۹۶۷-۱۸۸۶) با بررسی عینی و پدیدارشناسانه از تجربه‌های عرفانی و تمایز نهادن بین تجربه و تعبیر آن تجربه، تلاش دارد تا ناب و خالص از نفس تجربه عرفانی ارائه دهد. به عقیده او گوهر تجربه عرفانی را دارای هفت ویژگی «آگاهی وحدانی»^۱، وحدت حقیقی^۲، خلأ (عدم)^۳، «بی‌زمان و بی‌مکان بودن»، «احساس عینیت یا حقیقت داشتن»، «احساس تبرک و تیمن»^۴، صلح و صفا و مانند آن، «احساس امر قدسی، حرمت دار یا الوهی»، «متناقض‌نمایی» و «بیان ناپذیر بودن» می‌داند (Stace, 1988).

علاوه بر این، رایستز تیتارو سوزوکی (۱۸۷۰-۱۹۶۶) بودایی شناس شهیر و بزرگ‌ترین شناساننده آیین ذن (بودیسم) به جهان غرب ویژگی‌های مشترک ساتوری^۵ (بیداری و اشراق و انشراح صدر ناگهانی) را چنین برشمرده است:

«غیرعقلانی بودن»^۶، «توضیح ناپذیری»^۷، «بلاغ ناپذیری»^۸، «درون بینی یا بصیرت»^۹، «ثقت»^{۱۰}، «ایجاب»^{۱۱}، «احساس عالم بالا»^{۱۲}، «صبغه غیرشخصی»^{۱۳}، «احساس اعتلا»^{۱۴} و «لحظه‌ای بودن»^{۱۵}. البته سوزوکی مدعی نیست که امور یادشده ویژگی مشترک همه تجارب عرفانی است. موضوع سخن او تجربه‌های عرفانی است که در حوزه آیین بودا «ساتوری» نامیده می‌شود (Stace, 1988: 34-35).

انواع تجربه‌های دینی

فلاسفه دین و دین‌پژوهان دسته‌بندی‌های متعددی از انواع تجارب دینی به دست داده‌اند. برای مثال انواع تجارب دینی از نظر سوئین برن (۱۹۳۴) پنج دسته‌اند:

۱- تجربه به‌واسطه شیء محسوس که در قلمرو تجربه همگانی است؛ مانند دیدن خداوند در تمثال شخصیتی مقدس،

1. Unitaryconsciousness
2. the one
3. Blessedness
4. Blessedness
5. Satori

6. Irrationality
7. Inexplicability
8. Incommunicability
9. intuitive insight
10. Authoritativeness

11. affirmation
12. sense of beyond
13. impersonaltone
14. feeling of exaltation
15. momentariness

- ۲- تجربه به واسطه شیء محسوس، نامتعارف و مشاع؛ مانند تجربه مواجهه موسی (ع) با خداوند در وادی مقدس،
- ۳- تجربه به واسطه پدیده‌ای شخصی که در قالب زبان حسی متعارف قابل توصیف است؛ مانند تجربه خداوند در رؤیا یا مکاشفه.
- ۴- تجربه به واسطه پدیده‌ای شخصی که در قالب زبان حسی متعارف قابل توصیف نیست؛ مانند تجربه قدیسه ترزا (۱۹۹۷-۱۹۱۰) از شهود مسیح (ع).
- ۵- تجربه بدون واسطه هرگونه امر حسی.
- دسته‌بندی دیگری که به‌طور نسبی در بین فلاسفه دین مورد وفاق است، تقسیم‌بندی دیویس^۱ (۱۹۸۹) است. از نظر دیویس تجربه دینی شش نوع‌اند:
- الف- تجارب تفسیری**^۲: به تجاربی گفته می‌شود که دینی بودن آن‌ها به دلیل ویژگی‌های خود تجربه نیست، بلکه به این دلیل دینی به شمار می‌آیند که در پرتو شبکه تفسیری دینی، مقدم نگریسته شده‌اند؛ یعنی فاعل تجربه بر اساس یک سری سلسله تفسیرهای مقدم به آن‌ها می‌نگرد. برای مثال فرد مسلمان می‌داند که بلاها و مصائب در اثر انجام دادن گناهان برای بشر پیش می‌آید. حال فرض کنید اگر مصیبتی مانند زلزله برای آن شخص پیش آید، او هم بر اساس آن اعتقاد قبلی خواهد گفت که این تاوان گناهان من و عذاب الهی است.
- ب- تجارب شبه حسی**^۳: نوعی ادراک حسی است که حواس پنج‌گانه در آن‌ها نقش دارند؛ مانند رؤیای دینی، دیدن فرشتگان، تکلم با خداوند، احساس حضور خداوند یا امر قدسی (جلوه‌های او) که در همین دسته قرار می‌گیرد.
- ج- تجارب وحیانی**^۴: شامل وحی، الهام و بصیرت با محتوایی دینی و ویژگی‌های ذیل است:
- ناگهانی و کوتاه‌مدت، معرفت زایی بدون مقدمات متعارف استدلال و تفکر، دخالت عامل بیرونی در معرفت، ایمان راسخ فاعل آن به درستی آن و توصیف‌ناپذیر بودن.
- د- تجارب احیاگر**^۵: تجاربی که در آن‌ها ایمان فاعل تجربه تازه متحول، شکوفا و عمیق می‌شود.

1. Caroline Frank Davis
2. interpretive experience
3. quasi-sensory
4. revelatory
5. regeneration experience

هـ- تجارب مینوی^۱: از مواجهه با امر قدسی حاصل می‌شود و جنبه هراس‌انگیز (جلال) و دل‌انگیز (جمال) دارد و موجب خشوع و خشیت و گرمی است.

و- تجربه عرفانی^۲: گزارش‌های عرفا از احوال خود که دارای این ویژگی‌ها باشد: احساس واقعیت مطلق، احساس رهایی از محدودیت‌های زمان و مکان و فردیت، احساس سعادت و آرامش (Stace, 1988: 77-78).

علاوه بر این، تجربه‌های دینی و مکاشفات عرفانی در اسلام هم ساحت‌های مقدسی از جهان هستی را شامل می‌شوند که انسان عارف در آن‌ها به دلیل تمسک به راه و رسم و سلوکی خاص با تجلیاتی راز آلود، از خالق هستی مواجه می‌شود. عناصر بنیادین این قلمرو به گونه‌ای وثیق با قلب و روح عارف در پیوند بوده و هرچه عارف صفای باطن بیشتری داشته باشد، جلوه‌های پدید آمده از دل‌بستگی نهایی انسان، با وضوح و تأثیر بیشتری در بینش و انگیزش فرد تجربه‌کننده قرین خواهد بود. گزارش از احوال عرفا با این وصف که پیچیده به رمز و راز و کتمان است، بر دشواری پژوهش علمی در این حوزه افزوده و فهم اسرار آن بدون همدلی و مراتبی از اهلیت در عرفان، بسیار دشوار خواهد بود (آذربایجانی، ۱۳۹۵: ۱۵۷).

بر اساس آنچه گفته شد، تجربه دینی به‌ویژه برای یک مسلمان می‌تواند در بستر متنوع زیر محقق شود:

۱. مناسک دینی فردی/ عبادت‌های فردی واجب یا مستحبی
۲. مناسک جمعی دینی اعم از مناسک واجب یا آیین‌های مستحبی
۳. زیارت
۴. دعا و نیایش
۵. دهش و دریافت خیر (احسان) دینی

در این میان، زیارت، حالتی ویژه دارد که در حین آن ممکن است عبادت فردی، مشارکت در یک اجتماع عبادی جمعی و به‌خصوص، دعا و نیایش هم انجام شود. در پژوهش‌های دین‌داری و آنچه پژوهشگران مطالعات اجتماعی دین به‌عنوان تعریف عملیاتی دین‌داری به آن پرداخته‌اند، تجربه دینی همواره - به‌تصریح یا به‌طور ضمنی - به‌عنوان بعدی از دین‌داری پذیرفته شده است. این توجه به تجربه دینی از مدل‌های سنجش و

1 . numinous experience

2 . mystical experience

سنجه‌های دین‌داری غربی که عموماً در بستر اجتماعی^۱ مسیحی تدوین شده تا مدل‌ها و سنجه‌های ویژه مسلمانان (Kazemi & Faraji, 2010; Taliban, 2009; Shojaeizand, 2005) قابل مشاهده است. درعین حال برخی پژوهشگران (Khodayarifard, 2008) دیگر به جای این بعد، بعدی با عنوان «عواطف دینی» تعریف کرده و برخی دیگر ترجیح داده‌اند بعدی با عنوان «عواطف و تجربه دینی» (Kazemi & Faraji, 2010) در نظر بگیرند؛ بنابراین، زیارت مصداق یا نشانه‌ای از بروز تجربه دینی، به‌عنوان بعدی از دین‌داری به شمار می‌رود.

مدل مفهومی

برای آنکه مفهوم تجربه دینی زیارت برای داشتن چارچوب تفسیری داده‌های کیفی پژوهش تعریف شود، نخست باید به ذات تعریف تجربه دینی رجوع کرد. در این میان، با جمع‌بندی آنچه در تعاریف تجربه دینی آمد، نگاه ویلیام جیمز در این مورد که نخستین نگاه کلاسیک و درعین حال دربردارنده رویکردی همدلانه به مفهوم تجربه دینی است، می‌تواند مفید و با اهداف این پژوهش متناسب باشد. ویلیام جیمز، چهار ویژگی اصلی را برای تجربه دینی برمی‌شمارد که عبارت‌اند از: وصف‌ناپذیری، معرفت بخش بودن، زودگذر بودن، انفعالی بودن. اما حقیقت تجربه دینی زیارت به‌عنوان تجربه دینی ویژگی‌هایی دارد که حاصل در هم تنیدگی حضور در مکان مقدس، به‌جای آوردن مناسک فردی و جمعی و همچنین زیارت معنوی شخصیت مقدس است. درعین حال، این تجربه دینی زیارت، برخلاف آن که در برخی پژوهش‌ها (Mokrizadeh, 2011) به سطح «کنش زیارتی» و باورهای مربوط به آن تقلیل یافته، فقط شامل تجربه کردن کنشی مثل زیارت نیست. تجربه دینی، همان‌طور که ویلیام جیمز به شلایر ماخر هم به آن اشاره می‌کنند، ماهیتی انفعالی و درونی دارد. تجربه دینی معطوف به درک باطنی، حسی و تجربه معنای تماس با امر مقدس است که به‌ویژه در درون فرد رخ می‌دهد.

البته تجربه دینی زیارت، شامل کنش هم می‌شود. کنش‌ها و آداب زیارتی می‌توانند نشانه‌های بروز تجربه دینی باشند. درعین حال، این جلوه‌های کنش در تجربه زیارت، می‌تواند بسیار متنوع باشد. کنش‌های حین زیارت که درواقع همان نحوه انجام مناسک زیارت هستند، بر اساس باورداشتهای مؤمن به اعتقادات دینی خود انجام می‌شود. به پیامد

این کنش‌ها که در نسبت با آداب زیارت بجا آورده می‌شود، آن درک درونی از معنای تجربه دینی در درون فرد حاصل می‌شود.

بر اساس اشاره بالا، چارچوب ذهنی و معیار انجام کنش‌های مناسکی مربوط به زیارت، اعتقادات و باورداشتهای دینی فرد است. البته علاوه بر اعتقادات، می‌توان از مفهوم «نگرش‌های دینی» هم برای جهت‌دهی به نحوه انجام آداب و اعمال زیارتی نام برد. نگرش‌های فرد به اعتقادات سنتی دینی می‌توان موجب تغییر شکل و یک نوع شخصی‌سازی آداب و مناسکی زیارتی از سوی او شود؛ بنابراین در این جا می‌توان به جای مفهوم اعتقادات و نگرش‌ها، از مفهوم کلی‌تر «ذهنیات» استفاده کرد.

تقسیم‌بندی سه‌گانه بالا از ابعاد تجربه دینی که به‌ویژه در مورد تجربه دینی زیارت کاربرد خواهد داشت، بر مبنای ابعادِ حداقلی است که در تعریف عملیاتی دین‌داری در پژوهش سنجش دین‌داری به کار گرفته می‌شود. وقتی به تعریف عملیاتی دین‌داری در پژوهش‌های مختلف، از سنجه‌های بومی شده بر اساس مدل سنجش دین‌داری گلاک و استارک (۱۹۶۵) تا مدل‌های ایرانی سنجش دین‌داری (Shojaeizand, 2005; Taliban,) (Kazemi & Faraji, 2010; Khodayarifard, 2009; 2009) توجه شود، سه بعد مشترک حداقلی بین آن‌ها قابل استنباط است: «اعتقادات و باورهای دینی»، «اعمال دینی» و «عواطف و تجربه دینی».

باورداشتهای دینی فرد در مورد اصول دین، طرز تلقی از فردی که به زیارت حرم او رفته، نگرش او به مفاهیمی مرتبط با زیارت مانند طلبیده شدن، دعا، زبان نیایش و مانند آن مبنای اصلی برای جهت‌دهی به کنش زیارتی اوست؛ بنابراین این بخش کاملاً در چارچوب بعد اعتقادات و باورهای دینی، از ابعاد دین‌داری قرار می‌گیرد. درعین حال، آنچه او در حین زیارت و حتی قبل از آن وقتی عزم رفتن به سوی حرم می‌کند، به‌عنوان کنش دینی کاملاً در چارچوب بعد عمل دینی قرار می‌گیرد؛ و در نهایت این که عمیق‌ترین معناهای درک شده و تجربه عمیق درونی از ارتباط قلبی با خداوند و در حین گفتگوی نجواگونه با امام یا هر شخصیتی که او به زیارتش رفته، در چارچوب بعد تجربه و عواطف دینی قرار می‌گیرد. این نشانه‌های درونی، نه تنها از جنس درک معنای تجربه زیارت، بلکه به‌ویژه از جنس احساسات و عواطفی است که حین زیارت به فرد دست می‌دهد؛ احساساتی از نوع لذت، حس نزدیکی، شرم از گناه، ترس از رانده شدن، یا امید، احساس آرامش و همچنین درک حس عمیقِ آمرزش گناهان. مجموعه این ابعاد سه‌گانه شامل ۱- اندیشه‌ها

دهنیات)، ۲- کنش‌ها (اعمال زیارت) و ۳- احساسات و عواطف حین زیارت، به‌عنوان ساخت مرتبه اول «تجربه زیارت» تعریف شده‌اند.

روش پژوهش

این پژوهش در چارچوب مطالعات پدیدارشناختی قرار می‌گیرد. پیش‌فرض اصلی و ضمنی پدیدارشناسی این است که دنیایی که در آن زندگی می‌کنیم، در آگاهی ما خلق شده است (Craib, 2006: 124). فلسفه پدیدارشناسی بر پایه تلاش برای کشف ساختارهای بنیادین آگاهی استوار است. بر این اساس، جامعه‌شناسی پدیدارشناختی می‌کوشد تا بی‌آنکه آسیب‌چندانی به سرچشمه‌های اصلی‌اش برساند، اصول فلسفه پدیدارشناسی را در مسائل جامعه‌شناختی به کار بندد (Ritzer, 1995: 25-27)؛ بنابراین می‌توان گفت که جامعه‌شناسی پدیدارشناختی به دنبال پاسخ به این پرسش است که «افراد چگونه دنیای فردی و اجتماعی خود را می‌سازند؟»

در پدیدارشناسی دین، هدف اساسی، توصیف و تحلیل تجربه‌های دینی است. پدیدارشناسی دین مدعی است که از طریق فهم تجربه‌های زیسته دینی می‌توان به چپستی دین دست یافت (Yousefi & Tabei, 2012: 74). موضوع مهم مطالعات پدیدارشناختی دین، مطالعه «تجربه دینی» است. به بیان دقیق‌تر باید گفت، وقتی که جامعه‌شناسی دین در پی بررسی تجربه دینی است، یکی از مناسب‌ترین روش‌ها، پدیدارشناسی است. از سوی دیگر، یکی از میدان‌های مهم بروز تجربه دینی، در «زیارت» است؛ بنابراین، برای مطالعه ابعاد و وجوه مختلف تجربه زیارت که مصداقی مهم از تجربه دینی را در خود دارد، در این پژوهش از چارچوب روش‌شناختی پدیدارشناسی استفاده شده است.

جمعیت و نمونه موردبررسی: زائران امام رضا (ع) اعم از شیعه یا اهل سنت، در بازه سنی ۱۸ تا ۷۵ سال، جمعیت مورد مطالعه این پژوهش بوده‌اند. گردآوری اطلاعات در تابستان ۹۶ انجام شده و انتخاب مشارکت‌کنندگان از میان زائرانی که در این مقطع زمانی به زیارت حرم امام رضا (ع) آمده بودند انجام شده است. این زائران، هم شامل زائران غیربومی بوده و هم شامل زائران اهل مشهد که اصطلاحاً به آن‌ها مجاوران می‌گویند. هرچند که مبنای نمونه‌گیری در این پژوهش هم به تبع سایر پژوهش‌های کیفی، رسیدن به اشباع نظری بوده، اما در ترکیب با رویکرد نمونه‌گیری نظری، یک نوع توازن نسبی در انتخاب نمونه‌ها بین زنان و مردان، زائران و مجاوران رعایت شد. در نهایت ۲۸ مصاحبه تا

زمان رسیدن به اشباع نظری انجام شد. سهم هریک از گروه‌های مورد اشاره از نمونه نهایی در جدول زیر آمده است:

جدول ۱: فراوانی نمونه‌های مورد مطالعه بر اساس متغیر جنس

Table1: Frequency of the Participants on the Basis of their Sex

| نمونه‌ها | زائر ^۱ | مجاور |
|----------|-------------------|-------|
| مرد | 8 | 6 |
| زن | 7 | 7 |

برای انتخاب نمونه‌ها از استراتژی نمونه‌گیری هدفمند بر اساس رعایت حداکثر تنوع در مشخصات فردی و همچنین رعایت چارچوب کلی تناسب بین جنس و زائر/ مجاور بودن استفاده شد.

برای گردآوری اطلاعات در این پژوهش، همچنین از مصاحبه‌های نیمه ساخت یافته استفاده شده است؛ بنابراین، داده‌های اصلی مورد استفاده برای استخراج یافته‌های پژوهش، بر اساس مصاحبه‌های انجام شده با زائران بوده است. درعین‌حال، مشاهده‌های مشارکتی پژوهشگر در ثبت ویژگی‌های زیارتی قابل مشاهده، به‌ویژه در بعد کنش‌ها (اعمال) انجام شده است. در نهایت، داده‌های حاصل از مشاهده به‌عنوان مبنایی برای تکمیل و تدقیق یافته‌های پژوهش که بر اساس تحلیل محتوایی مصاحبه‌های نگارش شده، مورد استفاده قرار گرفته است.

مراحل انجام کار: با توجه به اهداف پژوهش، پدیدارشناسی تجربه زیارت در این پژوهش با ترکیبی از دو رهیافت توصیفی میرچا الیاده و رهیافت تفسیری ویلیام جیمز انجام شده است. رهیافت توصیفی بیشتر تأکید بر توصیف، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی دارد؛ اما رهیافت تفسیری بر معناکاوی تجربه زیسته از طریق درون‌نگری همدلانه متمرکز است. هرچند پاسخ بخش عمده سؤالات پژوهش در چارچوب رهیافت توصیفی قابل ارائه است، اما درعین‌حال، نیاز به معنا کاوی و شناختی معنای عمیق تجربه دینی زیارت در قالب احساسات و عواطف حین زیارت، استفاده از رهیافت تفسیری را هم لازم می‌نماید.

برای مطالعه پدیدارشناسی مراحل مختلف ذکر شده که در اینجا از ترکیب الگوی اسپرس (2015) و گرانوالد (2004) استفاده شده است. این رویکرد مشتمل بر هفت مرحله برای انجام یک مطالعه پدیدارشناختی است (Yousefi, Sadiq Aurai, Gh. Kohansal, A. Mokrizadeh, 2012):

۱- **تعریف مسأله و تدوین هدف اساسی تحقیق:** در این پژوهش هدف، شناسایی وجوه و ابعاد مختلف تجربه زیارت و ویژگی‌های آن نزد زائران و مجاوران حرم امام رضا (ع) است.

۲- **انجام پیش مطالعه:** این بخش با مطالعات مقدماتی در پژوهش‌های انجام شده مرتبط در آستان قدس رضوی و همچنین مصاحبه‌های مقدماتی انجام شده است.

۳- **انتخاب یک نظریه به‌عنوان یک طرح مرجع:** در این پژوهش از ترکیبی از نظریه ویلیام جیمز در شناسایی ویژگی‌های تجربه دینی و همچنین مدل‌های نظری بومی در سنجش دین‌داری برای تعریف ابعاد سه‌گانه تجربه زیارت بر اساس ابعاد دین‌داری استفاده شده است.

۴- **مطالعه ساخت مرتبه اول زیارت:** این مرحله با انجام مراحل زیر طی شده است:

- تعلیق و به‌اصطلاح در پرائتز قرار دادن چارچوب نظری مرجع
- انتخاب هدفمند نمونه مشارکت‌کنندگان که طی آن ۲۸ زائر با توازن نسبی سهم نمونه بین زنان و مردان، زائران و مجاوران انتخاب شدند.
- تعیین محورهای مصاحبه با مشارکت‌کنندگان.
- انتخاب تکنیک مصاحبه به‌عنوان روش اصلی گردآوری اطلاعات در کنار مشاهده مشارکتی در حرم امام رضا (ع).
- ثبت مشاهدات میدانی و همچنین ضبط کامل مصاحبه‌ها.
- استخراج جملات کلیدی و کدگذاری واحدهای معنایی متن.
- موضوع‌بندی واحدهای معنایی زیارت.
- استخراج مفاهیم کلی.

۵- **ایجاد ساخت مرتبه دوم تجربه زیارت:** ساخت مرتبه دوم، مفهوم‌سازی تجربه زیارت بر اساس روایت مشارکت‌کنندگان از اندیشه‌ها (ذهنیات)، کنش‌ها (اعمال) و همچنین احساسات و عواطف خود حین زیارت است. این مفهوم بر اساس مراحل طی شده در بخش قبلی ساخته شد.

پدیدارشناسی تجربه زیارت؛ مطالعه‌ای در حرم امام رضا (ع) ۱۸۳

۶- بررسی اثرات و واکنش‌های غیرمنتظره: در این بخش ناهماهنگی‌های احتمالی در گفتار و پاسخ‌های مشارکت‌کننده مورد ارزیابی قرار گرفته است تا تفسیر و نگارش یافته‌های پژوهش بر اساس داده‌های متناقض انجام نشود.

۷- مرتبط کردن ساخت مرتبه دوم زیارت با طرح مرجع نظری تجربه زیارت: در این مرحله، بین آنچه حاصل مفهوم‌سازی بر اساس مصاحبه‌های انجام شده بوده با چارچوب نظری یک ارتباط منطقی ایجاد شده است.

برای تحلیل اطلاعات از تحلیل محتوایی مصاحبه‌های انجام شده بر اساس چارچوب اسپرس و گرانوالد استفاده شده است. برای این کار، متن مصاحبه‌های انجام شده با مشارکت‌کنندگان، پس از پیاده‌سازی کامل، طی مراحل مختلف کدگذاری شده‌اند. از میان روش‌های کدگذاری مناسب (Saldana, 2016: 406)، از روش کدگذاری ارزشی برای این پژوهش استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

در اینجا پیش از ارائه تفصیلی یافته‌های پژوهش اشاره جزئی‌تری به ویژگی‌های مصاحبه‌شوندگان می‌شود. داشتن تصویری از ویژگی‌های پاسخگویان، نشان خواهد داد که نتایج به‌دست‌آمده پژوهش در مورد تنوع تجربه‌های زیارت، بر مبنای مصاحبه با چه کسانی و با چه ویژگی‌های زمینه‌ای بوده است.

جدول ۲: ویژگی‌های مشارکت‌کنندگان به تفکیک جنس

Table2: Participants Characteristics Separated based on Sex

| مشارکت‌کنندگان زن | | | | | مشارکت‌کنندگان مرد | | | | |
|---------------------------------|-------|----|-------------------|-----|---------------------------------|-------|----|--------------------|-----|
| تحصیلات | تأهل | سن | زائر / | جنس | تحصیلات | تأهل | سن | زائر / | جنس |
| دیپلم | متأهل | 41 | مجاور | زن | طلبه | مجرد | 20 | مجاور ^۱ | مرد |
| بی‌سواد | متأهل | 60 | مجاور | زن | دیپلم | متأهل | 33 | مجاور | مرد |
| دانشجو | متأهل | 21 | مجاور | زن | طلبه سال دهم (کارشناسی ارشد) | مجرد | 23 | مجاور | مرد |
| لیسانس بهداشت | مجرد | 35 | مجاور | زن | دیپلم | متأهل | 33 | مجاور ^۲ | مرد |
| بی‌سواد | متأهل | 73 | مجاور | زن | لیسانس | متأهل | 44 | مجاور | مرد |
| لیسانس حقوق | متأهل | 33 | مجاور | زن | دیپلم | مجرد | 27 | مجاور | مرد |
| دانشجوی دکتری ادبیات انگلیسی | متأهل | 39 | مجاور | زن | بی‌سواد | متأهل | 57 | زائر | مرد |
| لیسانس | متأهل | 33 | زائر | زن | در سطح نهضت سوادآموزی | متأهل | 56 | زائر | مرد |
| کارشناسی ارشد مدیریت | متأهل | 32 | زائر | زن | لیسانس حقوق | مجرد | 25 | زائر | مرد |
| لیسانس حقوق | متأهل | 29 | زائر | زن | - | مجرد | 19 | زائر | مرد |
| دیپلم | متأهل | - | زائر | زن | - | - | 25 | زائر | مرد |
| لیسانس | متأهل | 56 | زائر | زن | دیپلم | متأهل | 55 | زائر | مرد |
| لیسانس | متأهل | 41 | زائر | زن | دانشجوی پزشکی | مجرد | 25 | زائر | مرد |
| فوق دیپلم | متأهل | 23 | زائر ^۳ | زن | - | متأهل | 32 | زائر | مرد |

۱- مجاور به کسی گفته می‌شود که در شهر مشهد ساکن است و به اصطلاح در مجاورت حرم امام رضا (ع) زندگی می‌کند.

۲- مشارکت‌کننده مرد، مجاور و اهل تسنن

۳- مشارکت‌کننده زن زائر و اهل تسنن.

ابعاد تجربه زیارت

۱- اندیشه‌ها (ذهنیات)

تلقی از وجود امام (ع): تلقی بیشتر مشارکت‌کنندگان از امام رضا (ع) یک وجود «حیّ ناظر و آگاه» است؛ وجودی نامیرا که شیعیان خود را می‌بیند و بر اعمال آن‌ها آگاه است. بسیاری از زائران امام (ع) را با ویژگی مهربانی (امام رئوف) می‌شناسند. همچنین برخی زائران، اما رضا (ع) را به‌عنوان یک انسان پاک و نورانی که می‌توان نیازهای رفع نشده از همه راه‌های دیگر را به او گفت و به‌اصطلاح «به او رو انداخت»، می‌دانند؛ اما در مقابل، معدودی از زائران هم بودند که چنین باوری را رد می‌کردند. از نظر آن‌ها اساساً امام، انسان بزرگ و پیشوای دینی‌ای بوده که سال‌ها پیش مرده و اکنون کاری از دست او ساخته نیست.

مفهوم طلبیده شدن: بیشتر افراد مورد مصاحبه به مفهومی به نام طلبیده شدن، باور داشتند. آن‌ها طلبیده شدن را باوری درست و عامل اصلی «توفیق زیارت» برای خودشان می‌دانستند. مفهوم طلبیده شدن این احساس درونی را به زائر می‌دهد که مورد محبت و نگاه خاص امام رضا (ع) قرار گرفته است. چنین باوری را مصاحبه‌شونده‌ی زن سنی هم داشته است.

آره ایمان داریم. ما ایمان شدید داریم که امام رضا [باید بطلبه]. حتی شخص خودمون اصلاً عقیده نداشتیم بیاییم. بعد امشب نشستیم با مامانم اینا نشستیم بحث کردیم گفتیم امام رضا بریم. یه روزه تصمیم گرفتیم یه روزه مثلاً اومدیم گفتیم امام حتماً طلبیده ما رو که رسیدیم یه روزه اون هم.

تعبیر از طلبیده شدن به‌عنوان دعوت امام (ع)، نتیجه اعمال صالح فرد، قسمت (تقدیر)، به مثابه همت فرد، به معنای خواست قلبی زائر، به معنای نظر لطف امام (ع) و نتیجه دوست داشتن امام (ع)، معناهایی بود که زائران از مفهوم طلبیده شدن در ذهن داشتند. در مقابل، بازهم معدودی از افراد مورد مصاحبه اساساً باور به مفهوم طلبیده شدن را از ریشه قبول نداشتند. درعین‌حال، یکی دیگر از زائران به‌جای مفهوم طلبیده شدن، مفهومی مقابل آن یعنی رانده شدن را باور داشت.

باور به اشیاء مقدس

برای برخی از زائران، خرید سوغات از مشهد همانند سوغاتی بردن از سایر مقاصد گردشگری است. در مقابل، برخی دیگر از زائران، اعتقاد به سوغات متبرک - در کنار سایر کالاهای قابل خرید غیر متبرک از مشهد- دارند.

در مقابل، برخی دیگر از زائران، اعتقاد به سوغات متبرک - در کنار سایر کالاهای قابل خرید غیر متبرک از مشهد- دارند. البته مفهوم سوغات، فقط شامل کالا یا اجناسی که از بازار بخردن نمی‌شود. بلکه حتی آب سقاخانه و فرش‌های حرم هم جزو سوغات متبرکی محسوب می‌شود. در مقابل عموم زائران، کسانی هم هستند که چنین باوری ندارند و بیشتر آن را وابسته به نیت فرد از یک شیء یا کالا می‌دانند.

در میان محتوای مصاحبه‌های انجام‌شده با برخی از زائران، باور به تقدس و تبرک ضریح، درودیوار حرم که در مجاورت جسم مقدس و پاک امام قرار دارد، بسیار قابل مشاهده است. در این میان حتی برخی از زائران اهل سنت هم به دست زدن و لمس ضریح باور دارند.

اما در مقابل، برخی دیگر از زائران، احتیاط بیشتری می‌کنند و درودیوار حرم را به دلیل خطر انتقال بیماری نمی‌بوسند. برخی از زائران هم هستند که تزئینات، به خصوص طلاکاری حرم را نادرست و مخالف روح معنویت می‌دانند. گروه خاصی از زائران مانند بخشی اهل سنت هم مفهومی به نام تبرک را خرافات می‌دانند.

در مورد اعتقاد به تبرک کردن و تبرک وسایل و اشیاء، برخی زائران هنوز هم با خریدن لباس، یا گرفتن پارچه‌ای از دوستان و آشنایان ملتمس دعا و مالیدن آن به ضریح، آن را متبرک می‌کنند. برخی دیگر از زائران، اساساً به این کار معتقد نیستند. این گروه از زائران حتی اگر هم به مفهوم تبرک و تقدس اشیاء معتقد باشند، اما تبرک به واسطه مالش به ضریح و مکان‌های حرم را درست نمی‌دانند.

۲- کنش‌ها (اعمال)

الگوی گذارن وقت در مشهد: بیشتر مسافران شهر امام رضا (ع) بیشترین تمرکز و اولویت خود را آمدن به حرم برای زیارت قرار می‌دهند. آن‌ها بناگزیار مقداری خرید، برای همراه بردن سوغاتی برای آشنایان و بستگان نزدیک یا برای تبرک انجام می‌دهند. برخی از این گروه، تقریباً هیچ برنامه دیگری غیر از زیارت ندارند.

گروه دوم، آن‌هایی هستند که زمان‌های خاصی را به خرید، تفریح یا زیارت‌های جانبی در مشهد اختصاص می‌دهند. پارک‌ها و فضاهای بازی داخل شهر، مراکز گردشگری شاندریز

پدیدارشناسی تجربه زیارت؛ مطالعه‌ای در حرم امام رضا (ع) ۱۸۷

و طرqbه، پارک‌های آبی، مراکز خرید جدید با امکانات چندگانه و مواردی همچون موزه حرم یا موزه نادری از جمله مقاصد مهم تفریحی موردنظر زائران است.

بخشی از زائران هم عمده وقت خود خارج از حرم را صرف خرید می‌کنند. آن‌ها به بازارهای مناطق دورتر از اطراف حرم هم سر می‌زنند. کالاهایی مثل زرشک و زعفران و حتی برخی ادویه‌ها و همچنین، نخود و کشمش و برخی شکلات‌های سنتی در کنار خرید کالاهایی مثل پارچه چادری. سومین گونه از الگوی گذران وقت در خارج از حرم برای زائران مسافر، مربوط به زیارت‌های جانبی دیگری می‌شود که برخی از آن‌ها انجام می‌دهند. زیارت یاسر و ناصر، خواجه اباصلت و حتی آرامگاه فردوسی را می‌توان در این مقوله جای داد.

بنابراین این دسته از زائران، توازنی بین سه نوع هدف کلی در سفر خود برقرار می‌کنند؛ زیارت، خرید و تفریح. البته در این میان، همواره زیارت، اولویت اصلی است.

الگوی گذران وقت در حرم

انجام غسل زیارت و پوشیدن لباس‌های تمیز، عطر زدن و البته داشتن وضو، به همراه برخی ذکرها حین حرکت به سوی حرم، جزو آداب زیارتی است که برخی زائران مقید به انجام آن قبل از حرکت به سوی حرم هستند.

البته تمام آنچه از بجا آوردن کامل این آداب در نمونه‌های مصاحبه‌ها دیده شد، مربوط به مجاوران ساکن مشهد بود.

در زمان ورود به حرم، بسیاری از زائران توقفی هرچند کوتاه در آستانه ورودی به حرم دارند. برخی اذن دخول می‌خوانند، برخی سلام می‌دهند و برخی فقط در سکوت، دست بر سینه تأملی می‌کنند و وارد می‌شوند. در این میان البته تعداد کمتری هم هستند که بدون توقف وارد می‌شوند؛ اما در مجموع، بیشتر زائران قائل به توقف و حداقل سلامی به امام (ع) به‌عنوان احترام یا حتی گرفتن اجازه برای ورود به حرم هستند.

در داخل حرم، تعداد کمتری از زائران کاملاً مقیدند که از ورودی خاصی به زیارت امام بروند، از پایین پا وارد شوند یا در محل خاصی بنشینند و زیارت بخوانند؛ اما تعداد بیشتری از زائران، بدون تقید خاص به یک صحن خاص، به آداب زیارت مشغول می‌شوند. البته برخی هم به دلایل حس و عاطفی، صحن یا رواق خاصی را برای نشستن و زیارت انتخاب می‌کنند.

در مورد ساعات حضور زائران در حرم رضوی، بیشترین جمعیت زائران در حرم در زمان اقامه نمازهای جماعت حضور دارند. درعین حال در زمان برگزاری مراسم دعا (دعای توسل، دعای کمیل و ...) و به ویژه در ایام مناسبت‌های مذهبی همچون ایام آخر ماه صفر، میزان جمعیت زائران به شکل قابل ملاحظه‌ای بیشتر می‌شود. برخی از زائران هم غروب‌ها یا برخی دیگر ساعت‌های انتهایی شب را که جمعیت نسبتاً کمتری در حرم است برای زیارت و آمدن به حرم انتخاب می‌کنند. البته به‌طور طبیعی بین ساعات زیارت مسافران و مجاوران تفاوت‌هایی وجود دارد.

از نظر مدت زمان زیارت هم تفاوت زیادی بین زائران وجود دارد. این تفاوت بیشتر بین مسافران و مجاوران به چشم می‌خورد. یک مجاور حرم امام رضا (ع) در مقابل تعداد دفعات بیشتری که به زیارت می‌آید، زمان‌های کوتاه‌تری را صرف زیارت می‌کند؛ اما زائرانی که کیلومترها مسافت را برای زیارت امام آمده‌اند، تلاش دارند تا در هر بار مراجعه به حرم، مدت بیشتری را در حرم بمانند. زائران گاه تا چهار یا پنج ساعت را در حرم سپری می‌کنند تا از فرصت محدود سفر خود به بهترین شکل استفاده کرده باشند.

نحوه انجام اعمال زیارت

نحوه انجام اعمال و آداب زیارت در بین مشارکت‌کنندگان بسیار متنوع بوده است. این تنوع از معدودی از زائران که کمترین آداب را بجا می‌آورند و تنها به ذکر صلوات یا آیاتی از قرآن اکتفا می‌کنند تا کسانی را که به انواع دعاها و نمازها و حتی بجا آوردن هر کدام از آن‌ها در شرایط و مکان خاص را شامل می‌شود.

خواندن زیارت‌نامه امام رضا (ع) اولویت مهم اکثر زائران مورد مصاحبه است. درعین حال، برخی دیگر متکی به خواندن متن عربی زیارت‌نامه نیستند و خود به گفتگو با امام می‌پردازند.

بعضی‌ها مثلاً من دیدم مقیدین که حتماً دو رکعت نماز زیارت بخونن این کارو بکنن و اون کارو بکنن و آدابی رو که وارد شده انجام بدن من زیاد مقید این جور چیزها نیستم راستش نه اینکه بخوام بگم این کار این روش درسته هر کسی بالاخره یه روش داره من معتقدم اون چیزی که دم دستت میاد و احساس می‌کنید که الان خوبه اون عرضه کن اون چیزی که لازمه بگی بگو. مناسک زیارت بنظر من زیاد نه اونقدرها هم مهم نیست. اون ارتباط قلبیه که مهمه.

نماز زیارت، نمازهای یومیه که البته بیشتر زائران وقتی در حرم حضور داشته باشند، آن را به جماعت می‌خوانند و همچنین خواندن قرآن هم از مهم‌ترین اعمال زیارتی است که در میان زائران مشاهده می‌شود. در این میان، بجا آوردن نمازهای قضا و همچنین خواندن سایر دعاها و زیارت‌ها هم در میان آن‌ها بسیار مشاهده می‌شود. زیارت امین‌الله، زیارت جامعه کبیره، زیارت عاشورا، زیارت آل یاسین و دعای عالیه المضمین به همراه دعاهایی که منسوب به روزهای خاص هفته هستند، همچون دعای توسل^۱، دعای ندبه و دعای کمیل از رایج‌ترین دعاهایی است که در برنامه اعمال زائران امام رضا (ع) قرار دارد. و اما بخش مهمی از آداب زیارت برای تعداد زیادی از زائران، لمس یا نزدیک شدن به ضریح است. اساساً برخی از زائران، «زیارت کردن» را در واقع، رفتن به نزدیک ضریح یا لمس آن می‌دانند. آنان با اعتقاد به درستی، لذت و احساس خوشایند نزدیک شدن و لمس ضریح، آن را دارای اثرات مثبت می‌دانند.

خب آدم میره دست میزنه (به ضریح) من فکر می‌کنم خیلی نزدیکتره
خب یعنی داری تو واقعاً امامو لمسش می‌کنی صحبت می‌کنی.

برخی دیگر از آن‌ها هستند که هرچند به نزدیک ضریح رفتن و لمس آن را می‌پذیرند و خودشان نیز به آن مایل هستند، اما در ازدحام جمعیت و شرایطی که نزدیک شدن به ضریح همراه با ایجاد فشار و زحمت مضاعف برای سایر زائران است، این کار را نمی‌کنند. برخی دیگر هم اساساً تفاوتی بین کنار ضریح و سایر فضاهای داخل حرم قائل نمی‌شوند. چنین تنوعی در دیدگاه و کنش زائران را می‌توان در استفاده از زبان دعا و نیایش هم مشاهده کرد. برخی به صورت سنتی، کاملاً مقید به خواندن متن دعاها و زیارت‌نامه‌ها به عربی - حتی اگر معنای آن را متوجه نشوند - هستند. آن‌ها حتی در مواردی، زبان عربی را به دلیل آنکه زبان مادری امام (ع) است، ترجیح می‌دهند؛ اما برخی دیگر توجه به معنای آن را هم مهم می‌دانند و تلاش می‌کنند تا علاوه بر متن عربی، ترجمه آن را هم بخوانند. در عین حال، برخی از زائران هم هستند که هرچند نماز و قرآن را به عربی می‌خوانند، اما در سایر موارد، به سادگی به زبان مادری خود، فارسی یا حتی زبان‌های قومی خود دعا و نیایش می‌کنند.

۱- دعای توسل اختصاص به روز خاصی ندارد، اما مراسم این دعا در مساجد و اماکن مقدس ایران، بیشتر موارد در شب چهارشنبه (سه شنبه شب) برگزار می‌شود.

۳- احساسات و عواطف

حس و حال حین زیارت

عمیق‌ترین بخش تجربه دینی زیارت، درواقع، همان تجربه عمیق درونی از کنش زیارتی است که در درون فرد با بروز احساسات و عواطفی خاص برای زائر پیش می‌آید. این حس و حال در بیشتر مشارکت‌کنندگان ناشی از باور به زنده، بینا و ناظر بودن امام است. بر این اساس، بخشی از احساس زائران حین حضور در حرم، حسی آمیخته به شرم از گناهان و خطاهاست.

در مقابل، احساسی از آرامش، سبک باری و احساس امنیت در جوار حرم امام رضا (ع) هم وجود دارد که توأم با حسی از یک انرژی فعال، حس مراقبت امام از خود، حس یک لذت دائمی و حس نشستن یک نور در جان از زبان مشارکت‌کنندگان روایت شده است.

احساس نزدیکی با امام در شکل‌های مختلف نیز، بخشی از این تجربه است. احساس دوست داشتن عمیق و راحتی در درد دل با امام بخشی از این احساس است که گاه زائر را وامی‌دارد که مثل یک دوست در ابتدای ورود به حرم به سمت امام - مثل یک جسم زنده - دست دراز کند و تصور کند که امام هم در پاسخ، دست او را می‌فشارد.

بخش دیگری از حس و حال حین زیارت مربوط به جدا شدن از نگرانی‌ها و دغدغه‌هاست. فراموشی مشکلات، رفع نگرانی و دغدغه‌ها، کم‌اهمیت شدن مسائل پوچ و کم‌اهمیت، حس آزادی، حس رهایی از دنیا و حس رهایی از اسارت بخش‌هایی از این نوع تجربه ویژه در جریان زیارت است که برخی از مشارکت‌کنندگان به آن‌ها اشاره کرده و روایت کرده‌اند.

بخش مهم دیگری از حس و حال حین زیارت، احساس بخشیده شدن و آمرزش گناهان است. این احساس عمیق گاه در لحظه ورود به حرم، گاه در کنار ضریح، گاه حین دعا یا خواندن زیارت‌نامه و گاه در جریان گفتگوی عاشقانه زائر با امام با زبان خودمانی، به او دست می‌دهد.

در نهایت، آخرین بخش و عجیب‌ترین روایت از حس و حال عمیق زائر حین زیارت، به تجربه حضور یا ملاقات با امام مربوط می‌شود. در میان مشارکت‌کنندگان دو نفر از مسافران مرد به چنین تجربه‌ای اشاره کرده‌اند. تجربه یکی از آن‌ها در حد احساسی از حضور امام، دستان او روی شانه‌ی خود و آرام کردن بی‌قراری اوست؛ اما تجربه روایت شده دیگر، به شدت عمیق و شامل ملاقات و گفتگو با امام رضا (ع) است. این زائر حتی

روایت‌هایی از ملاقات با امام زمان و حتی توصیفی از ظاهر امام رضا (ع) و امام زمان (عج) ارائه می‌کند:

من رو پنج بار امام رضا شفا داده. دو بار امام حسین یه بار امام زمان. ... یه دفعه هم سرما خورده بودم، قم کار می‌کردیم. امام رضا اومد گفت: چته؟ گفتم: آقا دارم می‌میرم. گفت: این آب رو بخور شفا پیدا می‌کنی. ... اون سال عروسی دخترمه بود دستم تنگ بود. اونموقع نگفتم بهش خجالت کشیدم. الحمدلله قشنگ بود، ماشاء الله. خجالت کشیدم. هیچی نگفتم. ... امام رضا کمکمون کرد. عروسی قشنگ هر چی چیزی کردیم، کم و زیادشو امام رضا هی درست کرد.

در مجموع بیشتر زائران مورد مصاحبه تجربه‌های خاص و حس و حال عمیق خاص خود را در جریان حضور در حرم و زیارت داشته‌اند. این تجربه‌های متنوع از یک احساس آرامش و امنیت خاطر در حرم تا حسی از آموزش یا حتی احساس ملاقات با امام تنوع داشته است.

حس و حال نسبت به فضای فیزیکی حرم

حس و حال زائران در این مورد به‌طور کلی به دو بخش قابل تقسیم است. بیشتر زائران احساسی مثبت، نوعی دوست داشتن و عاطفه، یا حداقل موضعی غیر منفی نسبت به فضای فیزیکی حرم، صحن‌ها، رواق‌ها و تزئینات مختلف آن دارند. به‌طور کلی حتی می‌توان گفت که تمامی زائران مورد بررسی نوعی نگاه مثبت حداقل به بخشی از این فضای فیزیکی داشتند. در این میان، برخی زائران، احساسی عمیق‌تر عاطفه‌ای شدیدتر نسبت به برخی فضاها مانند مسجد گوهرشاد، دارالحکمه و درالحجه دارند.

اما گروه دوم زائران، گروهی هستند که نگرش‌های منفی آن‌ها به فضای فیزیکی حرم و تزئینات به‌کاررفته در بخش‌های مختلف آن از جمله در ضریح امام رضا (ع) به نگرش‌های مثبتشان در این مورد غلبه دارد. حتی یکی از آنان از این حجم زیباسازی‌ها و تزئینات در حرم، تلقی یک نوع جهت‌گیری سیاسی در جهت مشروع سازی برای حکومت را داشته است.

... هنر کاشی بری‌ها، هنره. [اما] طلا کوبی این دیگه هنر نیست. اشرافی گریه. من مثلاً با، من با کاشی بری‌های خیلی خوشگل مسجد گوهرشاد من هیچ مشکلی ندار. م من با اون طلاکاری‌ها مشکل دارم. با ضریح طلا مشکل دارم. ... توی این فضا که میام کاملاً حسم آینه که این همه آبادانی و زرق و برق حرم برای آینه که ما فکر کنیم چه حکومت خوبیه که اینقدر به امام رضا بها داده در حالی که به نظر من [مفهوم] امام رضا رو از درون تهی کرده و داره که برای اهداف خودش استفاده می‌کنه.

جمع بندی ابعاد و شاخص‌ها

بر اساس تفسیر داده‌های پژوهش که در بخش یافته‌ها به تفصیل آمد، جمع‌بندی نهایی نتایج در سه بخش شامل موارد زیر می‌شود.

۱- اندیشه‌ها (ذهنیات)

بیشتر زائران مورد مطالعه، امام رضا (ع) را پیشوای دینی خود می‌دانند که هر چند قرن‌ها پیش‌ازین شهید شده، اما همچنان در جوار الهی حیات معنوی دارد. آن‌ها بر اساس آموزه‌های شیعی چنین باور دارند که امام رضا (ع) «حیّ ناظرِ آگاه» است که علاوه بر آنکه می‌توان برای برآورده شدن حاجات مختلف به او متوسل شد، به اعمال و رفتار شیعیان خود ناظر است. از این‌رو، زائران در مصاحبه‌های خود به تصویری روشن از احساس حضور و نظارت امام را بر اعمال و زندگی خود روایت می‌کردند. از نظر آنان امام رضا (ع) کسی است که می‌توان با او گفتگو و درد دل کرد و برای حل مشکلات زندگی که امام گویی از آن آگاه است، «به او رو انداخت». در عین حال، بخش کمتری از زائران هم - مشخصاً دو نفر از مشارکت‌کنندگان که هر دو مرد و مجاور بودند- چنین اعتقادی نداشتند. آن‌ها معتقد بودند که امام یک شخصیت بزرگ و پیشوای دینی بوده که به هر شکل سال‌ها پیش از دنیا رفته که هر چند می‌تواند یک الگوی دینی ویژه برای آن‌ها باشد، اما به هیچ‌وجه حضور زنده‌ای ندارد که بتوان با او روبرو شد.

به تبع باور به تلقی از امام زنده و آگاه و ناظر، بیشتر مشارکت‌کنندگان به مفهوم طلبیده شدن به شکل‌های مختلف آن معتقد بودند. در این میان، برخی از آن‌ها نوعی از باور ویژه را در ذهن داشتند که بر اساس آن، امام رضا (ع) شخصاً از زائرانی که توفیق زیارت پیدا می‌کنند برای آمدن به زیارتش دعوت می‌کند. آن‌ها در برخی از موارد حتی

پدیدارشناسی تجربه زیارت؛ مطالعه‌ای در حرم امام رضا (ع) ۱۹۳

آمدن به زیارت را بدون طلبیده شدن از سوی امام غیرممکن می‌دانند؛ اما برخی دیگر از زائران هم بودند که طلبیده شدن را در واقع همان نیت خالص، یا اراده و همت فرد برای آمدن به زیارت می‌دانستند. در هر صورت زائرانی که به این مفهوم باور دارند، گویی طلبیده شدن را در واقع به معنای نظر لطف امام به زائر و همچنین محبت و دوست داشتن امام از سوی زائر می‌دانند. در مقابل تمامی این تنوع در باورداشتن یا نداشتن به طلبیده شدن، بازهم همان اقلیت از مشارکت‌کنندگان بر مبنای عدم اعتقاد به زنده بودن امام، مفهوم طلبیده شدن از سوی او را هم رد می‌کنند.

اما مفهوم دیگری که جزو اعتقادات مربوط به زیارت می‌گنجد، مفهوم اعتقاد به اشیاء مقدس است. در اینجا تنوع بیشتری بین نظرات و باورهای زائران مشاهده می‌شود. در حالی که برخی از مشارکت‌کنندگان مقید به خرید سوغات از مشهد به‌عنوان اجناسی «تبرکی» هستند، اما برخی دیگر این کار را نه برای بردن کالایی متبرک به خانه، بلکه برای بجا آوردن رسمی قدیمی که نه تنها برای سفرهای زیارتی، بلکه برای همه مسافرت‌ها بجا است، انجام می‌دهند. آن‌ها در میان خریدهای خود، نه فقط کالاهایی که به سوغات خاص مشهد مشهورند، بلکه اجناس و کالاهای دیگری را که به خصوص در میان مراکز خرید جدید و پاساژها پیدا می‌شوند را هم می‌خرند. البته در این میان برخی از زائران معتقد به تبرک و بردن تبرکی به خانه، از آب سقاخانه حرم برمی‌دارند یا تلاش می‌کنند فرشی از فرش‌های حرم را که زیر پای زائران بوده، به یادگار ببرند. در هر صورت این گروه از زائران سوغات متبرک را گویی شیء مقدسی می‌دانند که تقدس خود را از مجاورت با حرم امام رضا (ع) گرفته است.

اما سوغات متبرک فقط بخشی از اعتقاد به اشیاء و کالاهای متبرک است. بخش مهم این نوع باورمندی، به اعتقاد به تقدس اشیاء، درها و دیوارها و وسایل داخل حرم، صحن‌ها و رواق‌های آن مربوط می‌شود. بیشتر مشارکت‌کنندگان در این مورد متفق القول بودند که تمامی اجزای حرم، مقدس است. در این میان، برخی از آن‌ها ضریح امام را دارای ویژگی و انرژی و تقدسی خاص می‌دانستند که هرچه به آن نزدیک‌تر شوی، بهره بیشتری از آن می‌بری؛ اما در مقابل برخی دیگر تفاوت خاصی از نظر میزان تقدس بین ضریح و سایر فضاهای داخل حرم نمی‌دیدند. در اینجا، حتی برخی از زائرانی که به مفهوم امام زنده و یاری‌رسان و مفهوم طلبیده شدن هم معتقد بودند، حتی با وجود تأیید و پذیرش لمس ضریح، چندان اصراری به این کار - به‌ویژه در شرایط ازدحام جمعیت - نداشتند. برخی

دیگر هم بوسیدن ضریح، درودیوار حرم را به دلیل خطر انتقال بیماری رد می‌کردند و با وجود تأیید تقدّس و تبرک این فضاها، از این کار اجتناب می‌کردند.

باورها و نگرش‌های متفاوت به تقدّس امر مقدّس مادی که همان اشیاء و مکان‌های داخل حرم است، روی نگرش زائر در مورد متبرک کردن اشیاء و وسایل با مالش به ضریح هم ارتباط دارد. در این میان، باور به اینکه فرد پارچه، لباس یا هر شیء دیگری را با مالیدن به ضریح متبرک کند حتی در بین آن‌ها که به تقدّس فضاهای فیزیکی حرم، به‌ویژه ضریح اعتقاد دارند هم عمومیت ندارد. در این مورد تنها برخی از زائران هستند که به این کار اعتقاد ویژه دارند. برخی دیگر هم هستند که البته در این مورد موضعی خنثی دارند، یعنی هرچند خودشان چنین کاری را لازم ندانند، اما سفارش دوستان و آشنایان را در متبرک کردن یک کالا یا شیء خاص با مالیدن به ضریح انجام می‌دهند.

۲- کنش‌ها (اعمال)

در مورد نحوه گذران وقت در حرم، سه بعد موردبررسی قرار گرفت. در مورد آمادگی برای رفتن به حرم، این بیشتر مجاوران مورد مصاحبه بودند که مقید به داشتن آمادگی‌هایی حتی در ظاهر خود بودند. غسل، نظافت بدن، پوشیدن لباس تمیز، پاکیزه و معطر کردن خود بخشی از این آداب است؛ اما در مورد ورود به حرم، بیشتر زائران -چه از شهرهای دیگر و چه مجاوران- مقید به ایستادن و برقراری یک ارتباط کوتاه، چه با خواندن اذن دخول به عربی، چه سلام دادن به فارسی و چه با سکوت و حسی از کسب اجازه از امام بودند. باین‌وجود، تعداد کمتری هم بودند که چندان مقید به این کار نبودند و مستقیماً از در ورودی بدون هیچ توقفی وارد حرم می‌شدند. این تفاوت در جریان مشاهدات میدانی انجام شده نیز ثبت شده است.

پس از ورود به حرم، از نظر موقعیت قرار گرفتن و زیارت کردن، بیشتر مشارکت‌کنندگان زائرانی بودند که تقید یا تعصب خاصی بر حضور و استقرار در یک بخش از حرم نداشتند. البته برخی از آنان، بعضی از صحن‌ها یا رواق‌ها را برای نشستن و زیارت کردن ترجیح می‌دادند. در این مورد البته تعداد بیشتری از زائران موردبررسی ترجیح می‌دادند که در طول زیارت خود، به مقابل ضریح یا کاملاً نزدیک به آن بروند. گویی یک نوع احساس هرچه مطلوب‌تر از زیارت، شنیده شدن دعاها و راز و نیازها و نیایش در مقابل ضریح، در میان زائران عمومیت داشت. این احساس خوش برای بعضی از زائران وقتی کاملاً محقق می‌شد که ضریح را لمس کنند، به‌اصطلاح «دستشان برسد» و بتوانند حتی اگر شد،

ضریح را ببوسند. یکی از زائران در مصاحبه خود حتی از انرژی خاصی گفت که هرچه از ضریح دور شویم، شدت آن کمتر می‌شود.

در مجموع می‌توان گفت از میان مشارکت‌کنندگان، تعداد کمتری بودند که مقید به ورود از یک درب خاص، حرکت از یک مسیر و آمدن به کنار ضریح از مسیر خاص (پایین پا) داشتند؛ اما در مقابل، مشارکت‌کنندگان، تقید خاصی در مورد صحن یا رواق مشخصی از حرم نداشتند. البته در این مورد، رفتن به نزدیک ضریح برای زیارت هرچه دل‌چسب‌تر، ترجیحی بود که تعداد زیادی از آن‌ها داشتند.

از نظر زمان حضور در حرم، بیشترین تمایل نمونه‌های مشارکت‌کننده در پژوهش به ساعات‌های اقامه نماز جماعت و همچنین برگزاری مراسم دعا‌های هفتگی یا برنامه‌های مناسبتی بود. در عین حال، از نظر مدت‌زمان حضور در حرم بین زائران تفاوت زیادی وجود داشت. علاوه بر تفاوت بین زائران و مجاوران که پیش‌ازین به آن اشاره شد، تنوع زیادی بین زمان‌های حضور در حرم بین زائران وجود داشت؛ اما در مجموع، بین بیست دقیقه تا معمولاً سه ساعت حضور در حرم، مدت‌زمانی است که آن‌ها صرف زیارت امام رضا (ع) می‌کردند. این مدت‌زمان برای زائران شهرهای دیگر گاه به چهار یا پنج ساعت هم می‌رسید. اما مهم‌ترین بخش اعمال زیارت، آن بخشی است که در داخل حرم انجام می‌شود. از این نظر هم تنوع نسبی در نحوه اعمال زیارتی مشارکت‌کنندگان در نمونه مورد بررسی مشاهده می‌شود. هرچند اقلیتی از زائران به گفتن ذکرهای محدود مثل صلوات یا خواندن قرآن اکتفا می‌کنند، اما بیشتر نمونه‌های مشارکت‌کننده، آداب دیگر زیارت از جمله نماز زیارت را بجا می‌آورند. به علاوه، خواندن زیارت‌نامه هم بخش دیگری از آداب زیارت است که بین زائران مورد مصاحبه عمومیت داشته است. در عین حال خواندن دعا و زیارت‌های دیگر در کنار خواندن نمازهای دیگر مستحبی و همچنین بجا آوردن نمازهای قضا از جمله اعمال آن‌ها در مدت حضور در حرم امام رضا (ع) است. در عین حال، از نظر زبان نیایش و دعا، هرچند بیشتر زائران دعاها و زیارت‌نامه‌های عربی را هم می‌خوانند، اما برخی از آنان تلاش دارند تا به معنای آن هم توجه کنند. در عین حال، با وجودی که بیشتر نمونه‌های مشارکت‌کننده توجه به معنای دعاها و ذکرهایی که می‌گویند را مفید می‌دانند، اما تعداد کمتری از آن‌ها مقیدند که حتماً ترجمه فارسی آن‌ها را هم بخوانند؛ اما صرف‌نظر از خواندن دعاها، زیارت‌نامه‌ها و ذکرهایی که متن عربی آن‌ها در کتاب‌های دعا وجود دارد، برخی از زائران، اولویت بیشتری برای دعا و نیایش به زبان فارسی - یا زبان قومی خود- و راز و نیاز به بیانی خودمانی قائل‌اند.

اما در کنار آنچه در مورد بجا آوردن اعمال در مورد بسیاری از زائران، از جمله تعداد زیادی از نمونه‌های مشارکت‌کننده مشاهده شد، دوست داشتن و تمایل به نزدیک ضریح رفتن و دعا، نیایش و راز و نیاز با خداوند و همچنین گفتگو با امام از روبروی ضریح و حتی در کنار آن است. درعین حال، بیشتر آنان، تلاش و اصرار برای رفتن و «دست رساندن» به ضریح به‌ویژه در ازدحام جمعیت زائر را درست نمی‌دانستند. بعضی از آن‌ها از نظر مقدس بودن و متبرک بودن فضاها تفاوتی بین ضریح و سایر فضاها می‌دیدند.

۳- احساسات و عواطف

بر حسب محتوای مصاحبه با نمونه‌های مشارکت‌کننده، حس و حال آن‌ها حین زیارت تنوع زیادی دارد. این احساس درونی از نوع احساس شرم و گناه تا احساس آرامش و امنیت متفاوت است. برای بیشتر زائران مورد بررسی، بر اساس همان باور به زنده بودن امام رضا (ع)، حس و حال زیارت، کاملاً شبیه به حال کسی که در محضر یک شخصیت بزرگ یا یک دوست بزرگوار حضور دارد. به همین دلیل برخی از آن‌ها از حضور در حرم احساس نوعی شرم از گناه و خطاهایی را دارند که می‌پندارند امام آن‌ها را دیده و به آنچه کرده‌اند آگاه است. بر اساس همین باور است که حضور در حرم امام، برای آنان حسی از نزدیکی به او را می‌دهد. علاوه بر این احساس نزدیکی، تعداد زیادی از نمونه‌های مشارکت‌کننده، نوعی احساس آرامش و امنیت خاطر را در حرم امن رضوی روایت می‌کنند. همین احساس آرامش و امنیت کافی است که زائر در کنار حرم امامش احساس کند که از تمام نگرانی‌ها و دغدغه‌های روزمره زندگی جدا شده و آن‌ها را به فراموشی سپرده است. برخی از زائران هم در مصاحبه‌های خود اشاره می‌کردند که در حین زیارت، لحظاتی را تجربه می‌کنند که حس می‌کنند گناهانشان در حضور امام رضا (ع) بخشیده شده و به واسطه نظر لطف او مشمول آمرزش خداوند قرار گرفته‌اند. از میان تمامی این احساسات، آن حس آرامش و سبک‌بالی، احساس مشترکی است که حتی در میان آن دو مشارکت‌کننده غیر معتقد به امام زنده و ناظر هم روایت شده و در واقع بخشی از انگیزش آن‌ها برای زیارت بوده است. به تبع حس و حالی که زائران نسبت به امام (ع) دارند، یک نوع حس عاطفی نسبت به فضاها، صحن‌ها و رواق‌های حرم نیز به وجود می‌آید. این حس و حال به‌ویژه به دلیل فضا سازی و تزئینات داخل رواق‌ها و اطراف ضریح و همچنین خود ضریح، در میان بیشتر مشارکت‌کنندگان تقویت شده است. با این وجود، برخی از زائران نسبت به بخشی از این

پدیدارشناسی تجربه زیارت؛ مطالعه‌ای در حرم امام رضا (ع) ۱۹۷

تزیینات از جمله، طلاکاری روی ضریح و بخشی از تزیینات در رواق امام خمینی نگرش مثبتی نداشته‌اند.

بر اساس نتایج پژوهش، مجموعه ابعاد و مؤلفه‌های متنوعی که در تجربه زیارت زائران مورد مصاحبه شناسایی شده شامل ابعاد و مؤلفه‌های چندگانه‌ای است که در جدول زیر آمده است. این مجموعه به‌عنوان ساخت مرتبه دوم تجربه زیارت، با جزئیات و تفصیل و تدقیق بیشتری نسبت به ساخت مرتبه اول، ادراک زائران امام رضا را از تجربه زیارت توضیح می‌دهد.

جدول ۳: مفاهیم نهایی، ابعاد و مؤلفه‌های تجربه دینی زیارت - ساخت مرتبه دوم

Table3: Final Concepts, Demensions and Components of Pilgrimage Experience- Second Level Construct

| مفهوم | ابعاد | مؤلفه‌ها | شاخص‌ها | |
|----------------------------------|----------------------------|---------------------------|---------------------------|--|
| تجربه زیارت | اندیشه‌ها (ذهنیات) | تلقی از امام رضا (ع) | امام حیّ ناظر آگاه | |
| | | مفهوم طلبیده شدن | باور به این مفهوم | |
| | | اعتقاد به اشیاء مقدس | سوغات متبرک | تقدّس ضریح، درودیوار و اشیاء حرم |
| | | | متبرک کردن و تبرک وسایل | متبرک کردن و تبرک وسایل |
| | | | قبل از ورود | قبل از ورود |
| | الگوی گذران وقت در حرم | ورود به حرم | ورود به حرم | |
| | | داخل حرم | داخل حرم | |
| | | کنش‌ها (اعمال) | نحوه انجام اعمال زیارت | خواندن زیارت‌نامه و راز و نیاز با امام |
| | نماز زیارت | | | نماز زیارت |
| | نمازهای یومیه و جماعت | | | نمازهای یومیه و جماعت |
| | قرآن خواندن | | | قرآن خواندن |
| | سایر دعاها و زیارت‌نامه‌ها | | | سایر دعاها و زیارت‌نامه‌ها |
| | لمس یا نزدیک شدن به ضریح | | | لمس یا نزدیک شدن به ضریح |
| | احساسات و عواطف | حس و حال حین زیارت | زبان دعا و نیایش | زبان دعا و نیایش |
| | | | احساس شرم و گناه | احساس شرم و گناه |
| آرامش و امنیت | | | آرامش و امنیت | |
| احساس نزدیکی به امام | | | احساس نزدیکی به امام | |
| رفع نگرانی‌ها و دغدغه‌ها | | | رفع نگرانی‌ها و دغدغه‌ها | |
| احساس بخشش گناهان | | احساس بخشش گناهان | | |
| حس و حال نسبت به فضای فیزیکی حرم | | تجربه حضور یا ملاقات امام | تجربه حضور یا ملاقات امام | تجربه حضور یا ملاقات امام |
| | | | نگرش و عواطف مثبت | نگرش و عواطف مثبت |
| | | | نگرش و عواطف منفی | نگرش و عواطف منفی |
| | | | | |
| | | | | |

بحث و نتیجه‌گیری

مفاهیم (شاخص‌های) مربوط به مؤلفه‌های گوناگون تجربه زیارت، به سهم خود ابعادی از آنچه در جریان زیارت بر زائر رخ می‌دهد را نشان می‌دهد. در توضیح نسبت بین این سه بعد باید گفت که اندیشه‌ها که ترکیبی از باورها و نگرش‌ها هستند، بنیانی برای جهت‌دهی کنش‌های زیارتی یک زائر فراهم می‌آورند و کنش‌های زیارتی که در چارچوب همان باورها و اعتقادات انجام می‌شوند، در محدوده جغرافیایی جایی به نام حرم امام رضا (ع) بروز و ظهور می‌یابد. این کنش‌ها تحت تأثیر چند عامل هستند. نخست و پیش از همه، شرایط محیطی و زمینه زندگی شخصی و ویژگی‌های فردی زائر است که بر شکل‌گیری تجربه دینی او در کنش زیارت اثر می‌گذارد. پس از آن، فضای فیزیکی حرم، تزئینات آن، شرایط مربوط به اداره حرم اعم از نحوه تعامل خادمان، برگزاری مراسم‌ها و روال معمول برنامه‌های داخل حرم و همچنین صداهای داخل حرم از جمله آنچه از بلندگوهای داخل حرم پخش می‌شود، در کنار حضور زائران دیگر، میزان ازدحام جمعیت زائران و نحوه تعامل زائران با یکدیگر، می‌توانند بر شکل‌گیری احساسات و عواطف زائر در مدت حضور در حرم که در واقع ذات اصلی تجربه دینی است، تأثیر بگذارد.

بنابراین می‌توان گفت که نسبت و نحوه رابطه بین سه بعد تعریف شده برای تجربه زیارت از بالا به پایین است. باورها و نگرش‌ها چارچوبی برای کنش‌ها و اعمال زیارتی فراهم می‌آورند و کنش‌ها نیز در تعامل با فضای محیطی و البته تحت تأثیر زمینه شخصی زندگی زائر، احساسات و عواطف زائر را شکل می‌دهند. این احساسات و عواطف دربردارنده عمیق‌ترین لایه‌های تجربه دینی یک زائر در حرم امام است.

تمامی ابعاد مؤلفه‌های شناسایی‌شده و شاخص‌های ذیل هرکدام، در چارچوب مدل مفهومی تجربه زیارت، می‌توانند مبنایی برای مطالعات تجربی کمی (پیمایش) در بررسی سنخ شناسانه زیارت قرار گیرند.

تشکر و سپاسگزاری

لازم می‌دانم از همکاری و همراهی خوب و دلسوزانه‌ی مجموعه مدیریت پژوهش و برنامه‌ریزی آستان قدس رضوی که در به انجام رسیدن این پژوهش و فراهم آوردن زمینه طراحی یک مدل مفهومی برای تعریف عملیاتی تجربه زیارت نقشی اساسی داشتند، تشکر کنم.

References

- Andriotis, K. (2009). *Sacred Site Experience: A Phenomenological Study*. *Annals of Tourism Research*, 36(1): 64-84.
- Aspers, P. (2015). *Empirical Phenomenology: A Qualitative Research Approach (The Cologne Seminars)*. *Indo-Pacific Journal of Phenomenology*, 9(2). 1-12 ,
- Azerbaijani, M. Shirazi, A. Lavasani, M.R. Habibi, M. (2016). *Religious Experience and Islamic Culture*, Research Institute of Hawzah and University ,Qom [In Persian].
- Bideci, M. Albayrak, T. (2016). *Motivations of the Russian and German Tourists Visiting Pilgrimage Site of Saint Nicholas Church Original Research Article*, *Tourism Management Perspectives*, V. 18, 10-13
- Craib, I. (2006). *Modern Social Theory, From Parsons to Habermas*, Translated Into Persian By: Abbas Mokhbar, Tehran: Agah Publication
- Dekhoda, A.A. (2006). *Intermediate Persian Dictionary*, Under the Supervision of Seyyed Jafar Shahidi, Tehran, University of Tehran [In Persian].
- Dubisch, J. (1995). *In a Different Place: Pilgrimage, Gender, and Politics at a Greek Island Shrine*, Princeton University Press 1995
- Eade, J. Sallnow, M.J. (2000). *Contesting the Sacred: The Anthropology of Pilgrimage*, University of Illinois Press
- Fooladi, M. Norouzi, M.J. (2015). *The Position of Pilgrimage in Shi'a and Catholic Denomination; A Study and Comparison*, *Journal of the Knowledge Of Religions*, No. 25, 7-35
- Groenewald, Th. (2004). *A Phenomenological Research Design Illustrated*, *International Journal of Qualitative Methods* 3(1). 1-26
- Hyde, K.F. Harman, S. (2011). *Motives for a Secular Pilgrimage to the Gallipoli Battlefields Original Research Article*, *Journal of Tourism Management*, 32(6). 1343-1351
- Ijtihadnejad Kashani, S. and Sadat Ghavami, N. (2012). *The Dualism of Pilgrims and Torist in the Life Experience of Three Generations: Case Study: Shahid Beheshti University Personnel*, [In Persian] *Iranian Journal of Social Studies*, 6)3 And 4(, 5-26
- James, W. (2014). *Religious Experience: The Origin and Origin*, In: "about Religious Experience", Excerpts From Michael Patterson Et Al.; Translated Into Persian By: Malik Hussein, Tehran, Second Edition, Hermes Publication.
- Kazemi, A. Faraji, M. (2010). *Iranian Religion Survey, Islamic Advertising Organization*, [In Persian] Office Of Applied Research.
- Khodayarifard, M. (2009). *Preparing Religious Scale and Evaluating Religious Levels of Different Greops of Iranian Society*, [In Persian] University of Tehran.
- Mokrizadeh, F. (2011). *Phenomenology of Imam Reza's Pilgrimage Experience*, [In Persian] M.A. Dissertation in Sociology, Ferdowsi University of Mashhad.

- Nodehi, F. Behravan, H. Yousefi, A. Mohammadpour, A. (2015). *Beyond of Tourist-Pilgrims Duality; Typology of the Pilgrimage of Pilgrims to Imam Reza Shrine*, [In Persian] Journal of Social-Cultural Strategy, 4(15). 217-193.
- Nolan, M.L. Nolan, S. (1992). *Christian Pilgrimage in Modern Western Europe*, University Of North Carolina Press
- Pouyafar, M.R. (2018). *Religious Activities and Experiences Pattern of Religious Charity in Arbaeen Walking Pilgrimage* [In Persian] Allaa' Charity Foundation and Research Institute for Culture, Art and Communication.
- Ritzer, G. (1995). *Contemporary Theory of Sociology*, Translated into Persian By: Mohsen Solasi, Tehran: Scientific and Cultural Publication.
- Saldana, J. (2016). *The Coding Manual for Qualitative Researchers*, Translated into Persian by: Abdollah Givian, Tehran: Scientific And Cultural Publications.
 - Shariati Mazinani, S. Gholamreza Kashi, Sh .(2015). *Religious Fluidity And Rrituals (Case Study of Sohrab Sepehri's Mausoleum)*. Iranian Cultural Research Quarterly, 8(3). 97-61
- Shojaeizand, A .(2005). *A Model for Measuring Religiosity in Iran*, Iranian Journal Of Sociology, 6(1). 66-34
- Shojaeizand, A. (2009). *The Genealogy of Religious Experience in Religious Studies*, Journal of Cultural Research, No. 6, 48-31
- Stace, W. (1988). *Mysticism and Philosophy*, Translated into Persian by: Baha'uddin Khorramshahi, First Edition, Tehran, Institute for Cultural Studies And Research.
- Talebi A. Boragh Alipour, E .(2015) .*Typology of Pilgrimage and Religiosity; Study on Meaning of Pilgrimage Practices Among Pilgrims of Imam Reza Shrine*, Social Sciences Quarterly, No.69, 75-106
- Taliban, M.R .(2009) .*Religiosity Survey in Iran*, [In Persian] Iranian Students' Polling Agency (ISPA)
- Taliban, M.R .(2015) .*The Religious Changes of the Iranian People During the Last 4 Decades*, [In Persian] Interview With Jamaran Website, April 25, 2015.
- Taliban, M.R. Rafiee Bahabadi, M .(2010) *Religious Changes Based on Generational Differences in Iran (1383-1388)*, Iranian Journal of Social Issues, 1(2). 85-114
- Yousefi, A. Sadiq Aurai, Gh. Kohansal, A. Mokrizadeh, F .(2012) .*Experimental Phenomenology of Imam Reza's Pilgrimage*, Iranian Journal of Social Studies, No. 20, 180-198
- Yousefi, A. Tabei, M .(2012) .*Experimental Phenomenology a way to Understand Religious Experiences*, [In Persian] Journal Of Historical Sociology, 4(1). 93-71
- Zardmoui Ordaklou, Sh .(2015) .*Experimental Phenomenology of Pilgrimage*, [In Persian] Proceedings of the First International Conference on Tourism And Spirituality, Tehran, University of Science and Culture (Civilica Website)